

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Društveno-ekonomska kretanja i promjene na selu u prigradskom području Tuzle

Fukarek, Pavle

1967

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0f754628-bcbf-4edc-a8e8-21c941d51dad>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA VII

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

Knjiga 1.

LJUBO BOŽIĆ

DRUŠTVENO-EKONOMSKA KRETANJA I PROMJENE NA SELU U PRIGRADSKOM PODRUČJU TUZLE

SARAJEVO

1967

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA VII

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

Knjiga 1.

LJUBO BOŽIĆ

DRUŠTVENO-EKONOMSKA KRETANJA I PROMJENE NA SELU U PRIGRADSKOM PODRUČJU TUZLE

SARAJEVO
1967

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

PUBLICATIONS SPECIALES

TOME VII

SECTION DES SCIENCES ECONOMIQUES ET TECHNIQUES

Livre I.

Rédacteur

PAVLE FUKAREK

membre correspondant de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

LJUBO BOŽIĆ

MOUVEMENTS SOCIO-ECONOMIQUES ET LES CHANGEMENTS DANS LA CAMPAGNE AUX ENVIRONS DE TUZLA

SARAJEVO

1967

S A D R Ź A J

	Strana
UVOD	5
CILJ i METOD PROUČAVANJA	6
DEFINIRANJE PRIGRADSKOG PODRUČJA	8
PRIVREDA PRIGRADSKOG PODRUČJA	10
1. Nacionalni dohodak	10
2. Investicije	11
3. Industrija i rudarstvo	12
4. Saobraćaj	13
5. Poljoprivredna proizvodnja u privatnom sektoru	14
6. Struktura individualnih poljoprivrednih gazdinstava	16
7. Oprema individualnih poljoprivrednih gazdinstava	17
8. Radna snaga u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima	20
PRIGRADSKO STANOVNIŠTVO	23
1. Socijalno-profesionalna struktura stanovništva	27
2. Prigradsko stanovništvo prema pismenosti, spolu i starosti	28
3. Prigradsko poljoprivredno stanovništvo	31
4. Distribucija poljoprivrednog stanovništva prema veličini individualnih poljoprivrednih gazdinstava	33
5. Agrarna naseljenost (stanovništvo i zemljišna površina)	37
DOMAĆINSTVA PREMA IZVORU PRIHODA	38
ZEMLJOVLASNICKI ODNOSI I OBLICI ISKORIŠTAVANJA ZEMLJE	41
1. Kupoprodaja zemljišta	43
2. Radni odnosi u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima	45
a) Davanje i uzimanje u najam ljudske radne snage	46
b) Kooperacija između poljoprivrednih proizvodnih organizacija i individualnih poljoprivrednih proizvođača	48
PROIZVODNE I POTROŠNE FUNKCIJE DOMAĆINSTVA	49
DNEVNA I NEDJELJNA MIGRACIJA RADNE SNAGE	53
DNEVNA I NEDJELJNA MIGRACIJA OMLADINE U SKOLE	57
PRESELJAVANJE PRIGRADSKOG STANOVNIŠTVA	57
NATALITET I MORTALITET STANOVNIŠTVA	60
SOCIJALNE I KULTURNE PRILIKE U PRIGRADSKOM PODRUČJU	62
1. Elektrificiranost sela i drugi razlozi migracije seljaka u gradove	63
2. Higijenski, stambeni i drugi uvjeti koji utiču na preseljavanje stanovništva iz sela u grad	64

	Strana
POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U DRUŠTVENOM SEKTORU . . .	64
1. Formiranje opštedruštvenog sektora u poljoprivredi . . .	64
2. Površine, prinosi i obim proizvodnje	65
3. Udio zadružnog sektora u poljoprivredi prigradskog područja . . .	67
DALJE MOGUĆNOSTI RAZVOJA DRUŠTVENE POLJOPRIVREDE U PRIGRADSKOM PODRUČJU TUZLE	69
1. Uzurpacije i napuštene obradive površine	70
Proširenje zemljišnih površina u društvenoj svojini likvidacijom uzurpacija zemljišta	71
2. Kupovina zemljišta	73
Problemi u kupovini zemljišta za proširenje društvenog sektora u poljoprivredi	75
3. Mogućnost društvene proizvodnje povrća, mesa i drugih stočnih proizvoda	75
4. Mogućnosti razvijanja kooperacije s individualnih poljoprivrednim gazdinstvima u cilju njihove što veće proizvodnje za tržište	76
ZAKLJUČAK	78
Zusammenfassung	81
Literatura	85

U V O D

U agrarnoj strukturi SFR Jugoslavije ispoljavaju se sve više karakteristične promjene, naročito u broju stanovnika koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom. Ove promjene su vrlo izrazite u pojedinim industrijskim područjima, odnosno u gravitacionom području gradova u kojima se brzo i intenzivno razvija industrija.

Promjene u agrarnoj i socijalnoj strukturi gravitacionih područja centara u kojima se razvija industrija nisu, međutim, specifična pojava samo u socijalističkim zemljama, zbog toga što se u njima industrija razvija brzim tempom, koji bi se mogao nazvati industrijskom revolucijom, kakva je ranije bila karakteristična i za kapitalistički sistem. Slično obilježje ona ima i danas u nekim kapitalističkim zemljama u kojima se proces njihovog industrijskog razvitka i dalje intenzivno nastavlja. Zato bi se izvjesne promjene koje nastaju u agrarnoj i socijalnoj strukturi bilo koje zemlje u kapitalizmu i socijalizmu pod uticajem industrijalizacije mogle nazvati promjenama koje se pojavljuju kao zakonitost industrijskog razvitka. Opšta je pojava toga razvitka i promjena u vezi s njim da on snažno utiče na jaku depopulaciju sela i deagrarizaciju seoskog stanovništva, sa jedne strane, a sa druge, na brz porast stanovništva u gradovima i industrijskim naseljima. Ove promjene izazivaju u ovim naseljima i gradovima brojne komunalne i urbanističke probleme.

I pored opštih obilježja koja su zajednička ovom procesu u socijalizmu i kapitalizmu, ipak se u suštini između ova dva društveno-ekonomska sistema ispoljava bitna razlika u odrazu depopulacije sela na kretanje strukture stanovništva i na agrarnu strukturu.

Depopulacija sela nastaje u kapitalističkom sistemu u stvari, pored ostalog, i pod uticajem kapitalističke eksploatacije sela bilo od strane krupnih kapitalističkih gazdinstava, odnosno potiskivanjem sitnih gazdinstava od strane krupnih, bilo eksploatacijom od strane finansijskog, trgovačkog i industrijskog kapitala, tako da je ova posljedica kapitalističkog sistema zakonita pojava njegovog razvitka. U socijalističkom sistemu, međutim, ovim pojavama nisu isti uzroci kao u kapitalističkom sistemu, jer se sprečava, ograničava i onemogućava takva kapitalistička eksploatacija time što su nacionalizirani takvi kapitali, a ukoliko nije sproveden socijalistički preobražaj poljoprivrede, ograničena je veličina poljoprivrednog zemljišta u građanskoj svojini.

Bitna razlika između ovoga i prethodnog sistema jeste i u agrarnoj strukturi. U kapitalističkom sistemu nastaje polarizacija individualnih poljoprivrednih gazdinstava na sitna, siromašna i — kapitalistička, a u socijalističkom sistemu na privatna, individualna, sitna i — krupna socijalistička gazdinstva. Ova posljednja se formiraju kao cilj agrarne politike pod uticajem odgovarajućih agrarno-političkih mjera socijalističke države i uz podršku socijalističkih društvenih organizacija. Dalje, jedna od bitnih razlika između ova dva sistema je i u tome što depopulaciju sela u kapitalizmu prati porast broja krupnih kapitalističkih poljoprivrednih gazdinstava, a u socijalističkom sistemu, naročito u državama koje su odustale od metoda kolektivizacije sela i poljoprivrede staljinističkog tipa, depopulacija sela razvija se znatno brže od porasta udjela socijalističkog sektora poljoprivrede u ukupnim površinama obradivog zemljišta, odnosno od porasta i površine socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava i njihovog učestvovanja u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji.

CILJ I METOD PROUČAVANJA

S obzirom na to da se deagrarizacija seoskog stanovništva i depopulacija sela najizrazitije i najbrže odvija u okolici, odnosno prigradskim zonama, velikih gradova i industrijskih naselja, kao i s obzirom na probleme koji se tamo usljed toga pojavljuju i uopšte zbog njihovog masovnog obima, u ekonomici i privredi ne samo Bosne i Hercegovine nego i Jugoslavije osjeća se potreba za proučavanjem ovih pojava. To nije samo agrarno-politički već daleko širi, opšti ekonomsko-politički i društveni problem karakterističan u sadašnjoj fazi razvitka. U cilju rješavanja posljedica koje on izaziva, potrebno ga je proučavati. Pri tome je od naročitog značaja utvrditi ne samo obim ovih pojava u prostoru i vremenu, njihove osnovne karakteristike, a takođe i dalje tendencije.

Dalje tendencije u ovim pojavama, na osnovi dosadašnjih zapažanja, kretaće se u pravcu cijepanja i parcelacija individualnih gazdinstava i pretvaranja mnogih od njih od ekonomski sposobnih u ekonomski nesposobna gazdinstva za racionalniju poljoprivrednu proizvodnju. Među njima će opadati broj onih gazdinstava kojima je poljoprivreda jedini ili glavni izvor prihoda, a povećavaće se broj onih kojima ona predstavlja sporedni ili samo dodatni izvor. Ovu pojavu će pratiti dalja deagrarizacija seoskog stanovništva i depopulacija sela.

Poseban značaj ima ovo proučavanje s agrarno-političkog stanovništva. Procesom deagrarizacije seoskog stanovništva i depopulacije sela poljoprivreda se oslobađa viška radne snage, a negdje se lišava i radne snage koja joj je potrebna i koja prelazi na rad u industriju i druge privredne djelatnosti. U tom pravcu kretanje radne snage sa sela je doseglo takav obim i tempo kakav nije postojao ni u procesu industrijske revolucije u mnogim kapitalističkim državama. Pritisak ove radne snage na zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima bio je toliko jak da je ona zapošljavala i u većem broju nego što im je trebala.

Proletarizaciju sela, odnosno, kao njenu posljedicu, deagrarizaciju seoskog stanovništva i depopulaciju sela u kapitalističkim državama,

pratilo je, a i danas je to tako, opadanje broja individualnih sitnih i srednjih seljačkih gazdinstava, a porast broja i površine krupnijih i krupnih gazdinstava. Međutim, u Jugoslaviji, koja se odredkla metoda prisilne kolektivizacije poljoprivrede, proces depopulacije sela i deagrarizacije seoskog stanovništva nije pratio istovremeno u istom obimu i porast broja i površina krupnih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava, a niti je do odgovarajućeg nivoa porasla poljoprivredna proizvodnja.

Proces društveno-ekonomskih kretanja, zbivanja i promjena na selu je najintenzivniji u gravitacionim područjima velikih gradova i industrijskih centara. Međutim upravo tu, iako potrebe i potrošnja poljoprivrednih proizvoda stalno i vrlo brzo rastu, ovaj proces nije pratio i porast broja krupnih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava, premda u ovim područjima postoje uslovi za njihovo formiranje i potrebe za njima. I zbog toga se ukazuje potreba da se intenzivna društveno-ekonomska kretanja i promjene na selu u takvim rejonima proučavaju i u cilju preduzimanja odgovarajućih mjera za razvitak socijalističkih proizvodnih organizacija. Ovdje bi porast socijalističkog sektora u poljoprivredi trebalo bar približno da prati u obrnutom smjeru opadanje broja poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, jer se ovdje osjeća i najveći debalans između rastuće potrošnje poljoprivrednih proizvoda i njihove proizvodnje. Prema tome proučavanje društveno-ekonomskih kretanja i uopšte promjena na selu u ovakvim rejonima, odnosno gravitacionim područjima većih gradova i industrijskih centara, trebalo bi da posluži, pored ostalog, i za iskorišćavanje mogućnosti za formiranje i razvitak socijalističkih poljoprivrednih proizvodnih organizacija da bi se time uskladio razvitak poljoprivrede s industrijom i drugim nepoljoprivrednim djelatnostima i doprinijelo povećanju njene proizvodnje sa daljim potrebama potrošnje.

Ovaj agrarno-politički problem, od kojeg zavisi dalji uspješan opšti privredni razvitak je aktuelan za cijelu SFRJ Jugoslaviju. Međutim, u SR Bosni i Hercegovini — on je naročito oštar, s obzirom na njeno zaostajanje iza svih ostalih socijalističkih republika, pošto je u njoj relativno najmanje učešće socijalističkog sektora u ukupnim obradivim površinama, jer iznosi oko 5,6%, ili samo 95 500 ha, od ukupnih 1 698 000 ha, a ostalih 1 602 500 ha, ili 94,4%, se nalazi u građanskoj svojini. U ostalim republikama učešće socijalističkog sektora u ovim površinama bilo je u 1964. godini ovakvo: SR Crna Gora 6,7%, SR Hrvatska 10,4%, Sr Makedonija 16,4%, SR Slovenija 8,4%, SR Srbija 15,1%, APV 28,1%, AKMO 9% i u SFRJ 11,4%*).

Proučavanjem društveno-ekonomskih promjena i kretanja na selu trebalo bi obuhvatiti sva gravitaciona područja većih gradova i industrijskih naselja. Zbog obima tih proučavanja i velikih troškova u vezi sa njima moralo se proučavanju prići putem izbora karakterističnog reprezentanta ovakvih rejona. Među njima izabrano je kao karakteristično-gravitaciono područje industrijskog bazena Tuzle.

Za proučavanje pomenutih društveno-ekonomskih kretanja i promjena u poljoprivredi prigradskog rejona Tuzle uzet je analitički metod,

*) Obračunato prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije za 1964. godinu, str. 398.

odnosno metod analize statističkih podataka. Osnovni izvor podataka za ovo proučavanje bio je popis poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine i popis stanovništva iz 1961. godine. S obzirom na to da neki od podataka ovih popisa nisu u vrijeme ovog proučavanja, tj. u 1964. godini, bili konačno obrađeni, to su uzimani još kao konačno neredigovani po pojedinim popisnim krugovima uz djelimično njihovo provjeravanje sa računske strane*). Pored ovih zvaničnih statističkih podataka, iskorišteni su i podaci prikupljeni putem intervjua rukovodećih kadrova u privrednim organizacijama Tuzle, koji dobro poznaju prilike u području obuhvaćenom ovim istraživanjima. Na ovo je uticao širok obim podataka koje je trebalo prikupiti, pored podataka iz zvaničnih statističkih popisa i zbog relativno velikog teritorija koji gravitira pretežno tuzlanskom industrijskom bazenu.

DEFINIRANJE PRIGRADSKOG PODRUČJA

Definiranje rejona koji spada u prigradsko područje Tuzle teoretski moglo bi se ostvariti na osnovi više kriterija. Među njima mogli bi se izdvojiti kao značajniji: uža ekonomska povezanost privrede okolnog područja s privredom u Tuzli kao svojim privrednim, administrativnim, kulturnim i političkim centrom, kriterij dnevnog kretanja učenika iz okolnog područja u pojedine škole u Tuzli kao značajnom prosvjetno-kulturnom centru, dnevna doprema poljoprivrednih proizvoda iz okolnog područja u Tuzlu kao njegov najveći potrošni centar, dnevna migracija radne snage u grad i u industrijska preduzeća u njegovoj neposrednoj okolini, zatim prostiranje administrativne nadležnosti Tuzle kao sreskog i opštinskog administrativnog centra na okolno područje i saobraćajna povezanost s njim, kriterij historijske povezanosti ovog centra sa njegovim okolnim teritorijem i razgraničenje s ostalim prigradskim područjima. Pored ovih, ima i drugih kriterija koji bi se inogli uzeti za određivanje gravitacionog područja ovog industrijskog centra, ali oni ipak nemaju takav značaj kao ovi, koji su posebno izdvojeni. I među ovim posebno izdvojenim kriterijima za približno određivanje gravitacionog područja Tuzle uzeta su samo dva: uža ekonomska povezanost Tuzle kao privrednog centra s okolnim područjem i kriterij dnevne migracije seljaka-radnika i seljaka-službenika u ovaj centar, tj. dnevne migracije radne snage sa sela u grad, odnosno u njegova industrijska preduzeća, privredne i druge ustanove i organizacije.

Također kao kriterij određivanja prigradskog područja uzimaju se geografski, prirodni i ekonomski uslovi, od kojih svaki od njih predstavlja značajan faktor, a naročito posljednji, koji je najčešće presudan.

Ukrštanje i kombinovanje drugih kriterija za određivanje prigradskog rejona Tuzle nije uzeto u obzir iz razloga što oni nemaju odlučujuć značaj. Tako, npr., kriterij dnevne migracije učenika u škole koje postoje u ovom centru nije uzet u obzir zbog toga što tu migraciju određuje i broj srednjih i viših škola, kao i njihova vrsta. Pošto u nekim okolnim centrima ima izvjesnih vrsta škola kojih nema u Tuzli,

*) Konačni njihovim redigovanjem nisu utvrđena bitna odstupanja od ovih podataka.

to se učenici i iz njenog gravitacionog područja orijentišu na pohađanje škola u takvim centrima uz odlazak i povratak svakog dana. Nisu uzeti u obzir ni kriterij dnevne dopreme poljoprivrednih proizvoda u Tuzlu, a takođe ni administrativna nadležnost ovoga centra ni historijska tradicija. Kriterij dnevne dopreme poljoprivrednih proizvoda nije uzet u obzir zbog toga što te proizvode dopremaju dnevno na tuzlansko tržište čak iz Slavonije seljaci, a još više lica među njima koja su na pustila plug i motiku i bave se isključivo preprodajom ovakvih proizvoda kao pretrglije. Za dnevno dopremanje ovakvih proizvoda čak iz Slavonije postoji mogućnost, jer je Tuzla povezana s njome željezničkim i cestovnim saobraćajem, a uz to i udaljena od nje svega oko 100 km.

Kriterij administrativne nadležnosti je odbačen zbog toga što Tuzla kao administrativni centar sreza ne obuhvata takvo sresko područje koje predstavlja jedinstvenu ekonomsku cjelinu, naročito ne u opsegu kakav je imao u 1964. godini pa do njegovog ukidanja. Prije posljednje administrativno-teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine, administrativno područje ovoga sreza bilo je znatno uže, tako da je obuhvatalo približno jedinstveno ekonomsko područje. Posljednjom podjelom ovom srezu pripojeno je područje ranijih srezova Zvornik, Bijeljina i Brčko, tako da je sve do ukidanja sreza imalo obim ranijeg oblasnog područja. Usljed toga administrativno područje nije se moglo uzeti ni kao kriterij za određivanje gravitacionog područja grada Tuzle kao centra njenog industrijskog rejonu.

Napokon i kriterij historijske povezanosti Tuzle s okolnim mjestima nije se mogao uzeti kao realan kriterij, jer se ona mijenjala s administrativno-teritorijalnim promjenama, a još više sa razvitkom saobraćaja i drugih industrijskih centara.

Kao granična područja što gravitiraju Tuzli uzeta su ona područja koja pripadaju sljedećim opštinama: Kalesija, Srebrenik, Lukavac, Gračanica, Lopare, Živinice i Banovići, kao i sva naselja, odnosno cijelo područje opštine Tuzla. Ova opštinska područja, koja okružuju Tuzlu kao centar cijelog njenog industrijskog bazena, graniče sa susjednim industrijskim mjestima, među koja spadaju: Doboј, Brčko, Zvornik, Kladanj, Srebrenica, Maglaj i Zavidovići. Iako izvjestan broj radnika dnevno migrira u ove industrijske centre i iz područja koje pripada tuzlanskom industrijskom bazenu, kao i obratno, ipak je odlučujući faktor za razgraničavanje po ovom kriteriju bilo utvrđivanje kome industrijskom centru gravitira pretežno veći broj radnika.

Kada je na ovaj način određen teritorijalni okvir proučavanja društveno-ekonomskih kretanja i promjena u području tuzlanskog industrijskog bazena, prikupljeni su odgovarajući podaci prema tezama izrađenim za ovu svrhu. U tom cilju izrađen je velik broj formula u koje su uneseni podaci uglavnom iz ovih izvora: popisa poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine, popisa stanovništva iz 1961. godine, iz redovne opštinske statističke evidencije i intervjuisanja poznavalaca prilika u ovome području.

S obzirom na ovako velik broj kriterija koji se mogu uzimati u određivanju prigradskog područja nije moguće ni dati precizniju njegovu definiciju. Ona zavisi prvenstveno od toga šta se gdje smatra kao

dominantan faktor. U ovom gravitacionom području uzeta je kao odlučujući faktor dnevna i nedjeljna migracija većeg broja aktivnog i drugog stanovništva prema Tuzli i njenom industrijskom bazenu iz ekonomskih i drugih razloga nego prema drugim centrima.

PRIVREDA PRIGRADSKOG PODRUČJA

1. NACIONALNI DOHODAK

Približna ocjena privredne razvijenosti nekog područja zasniva se većinom na uobičajenom kriteriju vrijednosti nacionalnog dohotka ukupno i po glavi stanovništva. Na osnovi ovog kriterija može se zaključiti da pojedine opštine tuzlanskog industrijskog bazena spadaju u razvijena područja, a druge u manje razvijena i nerazvijena. Uzevši u cjelini, nacionalni dohodak svih 8 opština u 1963. godini je iznosio 62 538 000 000 dinara. Po pojedinim opštinama koje spadaju u ovo prigradsko područje on je iz industrije iznosio u istoj godini ukupno i posebno dinara:

Nacionalni dohodak u 1963. godini

Tabela 1.

Opština	Ukupno	Od toga iz industrije	U %
1. Gračanica	8 951 000 000	2 991 000 000	33,4 %
2. Kalesija	1 132 000 000	4 000 000	0,35 %
3. Lopare	2 281 000 000	123 000 000	5,39 %
4. Lukavac	13 551 000 000	9 963 000 000	73,5 %
5. Srebrenik	1 163 000 000	159 000 000	1,4 %
6. Živinice	2 650 000 000	1 032 000 000	38,9 %
7. Banovići	5 368 000 000	4 079 000 000	75,9 %
8. Tuzla	27 442 000 000	16 665 000 000	60,7 %

Iz ovih podataka o nacionalnom dohotku po pojedinim opštinama prigradskog područja Tuzle mogu se izvući sljedeći zaključci:

1) Postoji velika disproporcija u privrednom razvitku između pojedinih opština ovog industrijskog rejona. Najrazvijenije je područje opštine i grada Tuzle, zatim Lukavca, Banovića i Živinica, a najslabije su razvijena područja Gračanice, Srebrenika i Kalesije.

2) Privredna razvijenost je upravno proporcionalna sa razvijenošću industrijske proizvodnje.

3) U privredno nerazvijenim opštinskim područjima dominira u nacionalnom dohotku dohodak iz poljoprivrede. Tako je, npr., udio nacionalnog dohotka iz poljoprivrede iznosio u Kalesiji, privredno najslabije razvijenoj opštini prigradskog područja Tuzle, oko 96,6%, a iz industrije i drugih djelatnosti svega oko 3,4%. Nasuprot tome, udio poljoprivrede u nacionalnom dohotku najrazvijenijih opština Banovići i Tuzla iznosio je samo oko 24%, odnosno 37%, a industrije oko 75%, odnosno 63%.

Pored ovog kriterija za ocjenu ekonomske razvijenosti pojedinih teritorijalnih područja, među njima i opština, uobičajen je u ovoj ocjeni kriterij nacionalnog dohotka po jednom stanovniku. Iako ovaj kriterij nije odlučujući za ocjenu stepena razvijenosti, naročito s obzirom na još potpuno neizdiferencirane kriterije o mjerilima razvijenosti pojedinih administrativnih područja, ipak je on najčešće primjenjivan u ekonomskoj teoriji i praksi, te je tako postao i osnovni indikator ekonomske razvijenosti ili nerazvijenosti, pa je kao takav i ovdje tretiran. Ovaj kriterij je još izrazitiji kada se nacionalni dohodak uspoređuje prosječno po jednom stanovniku.

Nacionalni dohodak po jednom stanovniku u opštinama koje spadaju u prigradsko područje Tuzle bio je u 1963. godini ovakav:

Tabela 2.

Opština	Nacionalni dohodak po 1 stanovniku dinara	Mjesto koje opština zauzima po nacionalnom dohotku	
		u srezu Tuzla	u SRBiH
1. Gračanica	68 000	12	75
2. Kalesija	32 000	18	104
3. Lopare	56 000	16	83
4. Lukavac	199 000	3	15
5. Srebrenik	39 000	17	99
6. Živinice	78 000	9	58
7. Tuzla	268 000	1	10
8. Banovići	233 000	4	12

Pošto je prosječni nacionalni dohodak po jednom stanovniku u 1963. godini iznosio u srezu Tuzla 118 000 dinara, u Bosni i Hercegovini 143 000 dinara, a u Jugoslaviji 206 000 dinara, opštine Kalesija, Srebrenik, Lopare i još neke u području ovoga sreza spadaju po ovome kriteriju među najnerazvijenija opštinska područja ne samo u okviru ovoga sreza nego i u Bosni i Hercegovini, pa i u Jugoslaviji.

Od 106 opštinskih područja u Bosni i Hercegovini po visini nacionalnog dohotka po stanovniku Tuzla je na desatom, Banovići na dvanaestom, Lukavac na petnaestom, Živnice na pedeset osmom, Gračanica na sedamdeset petom, Lopare na osamdeset trećem, Srebrenik na devedeset devetom (36 000 dinara) i Kalesija na stotinu četvrtom mjestu, sa samo 28 000 dinara.

Usljed ovako velike diferencijacije u pogledu privredne razvijenosti opština u prigradskom području Tuzle teoretski postoje ovdje uslovi za dalja društveno-ekonomska kretanja i promjene. Osnovni agens za te promjene leži u višoj i sigurnijoj zaradi članova individualnih gazdinstava u drugim privrednim djelatnostima nego u poljoprivredi, odnosno u njihovim gazdinstvima.

2. INVESTICIJE

Osnovni razlozi iznesene velike diferencijacije u privrednom razvitku između opština koje spadaju u prigradski rejon Tuzle jesu u nejednakim prirodnim i ekonomskim uslovima. Posljedica tih uslova

bila je i velika diferencijacija u obimu investicija, kako ranije, tako i u posljednjih nekoliko godina da bi se ti uslovi bolje iskoristili. Tako je, npr., obim investicija u njima 1961 — 1963. godine iznosio dinara:

Tabela 3.

Opština	Ukupno	Od toga u privredu	Prosjek investicija 1961—1963. godišnje	Ine investicije po jednom stanovniku u dinarima
1. Gračanica	1 882 000 000	1 097 000 000	627 000 000	45 000
2. Kalesija	1 012 000 000	559 000 000	337 000 000	37 000
3. Lopare	731 000 000	616 000 000	244 000 000	22 000
4. Lukavac	20 352 000 000	18 741 000 000	6 784 000 000	448 000
5. Srebrenik	290 000 000	238 000 000	97 000 000	10 000
6. Živinice	4 211 000 000	3 930 000 000	1 404 000 000	137 000
7. Tuzla	42 058 000 000	29 288 000 000	14 019 000 000	488 000
8. Banovići	43 600 000 000	43 100 000 000	12 030 000 000	2 545 000

Ovakva raspodjela investicija je uticala da su se industrijski najrazvijenije opštine prigradskog područja Tuzle — Lukavac, Banovići i sama Tuzla — i dalje industrijski razvijale, a ostale su za njima još više zaostajale. Usljed ovakve velike disproporcije u njihovom razvoju osjeća se znatniji priliv radne snage iz okolnih privredno nerazvijenih opština, tj. opština u kojima učestvuje poljoprivreda najvećim dijelom u nacionalnom dohotku.

3. INDUSTRIJA I RUDARSTVO

U prigradskom području industrijsku proizvodnju sačinjavaju najvećim dijelom hemijska industrija i rudarstvo. Najznačajnija industrijska preduzeća u Tuzli su: Tvornica kalcinirane sode, tvornice varene soli Simin Han i Kreka. Pored ovih tvornica, u Tuzli se nalazi još Tvornica i ljevaonica poljoprivrednih mašina i alata, Tvornica piva i Tvornica špirita. U Lukavcu: Tvornica sode, Azotara i koksara i Tvornica cementa (u izgradnji).

Od rudarskih i drugih većih industrijskih preduzeća u području opština Tuzla i Lukavac nalazi se 6 rudnika lignita i Rudnik kamene soli u Tušnju (kod Tuzle), zatim Termoelektrana Tuzla. U opštini Banovići je najvažnije preduzeće Rudnici uglja »Tito«.

Pored industrijskih preduzeća u području ove tri opštine, ima ih, ali daleko manje, i u području nekih drugih opština ovoga područja. Među ovima su važnija: Preduzeće drvne industrije u Živinicama, Rudnik azbesta »Bosna-azbest« u Petrovom Selu i Ciglane »Sočkovac« kraj Gračanice. Prema tome, industrijska i rudarska preduzeća koncentrisana su uglavnom u pet opština prigradskog područja Tuzle: U Tuzli, Lukavcu, Živinicama i Banovićima.

U području ostalih opština koje direktno gravitiraju Tuzli — Lopare, Srebrenik i Kalesija — nema industrijskih i rudarskih preduzeća.

Zbog toga one spadaju, uzevši u obzir i slabu poljoprivrednu proizvodnju, među privredno najzaostališe opštine u Bosni i Hercegovini.

Pored navedenih industrijskih preduzeća i rudnika u području sreza Tuzla, ima ih i u drugim opštinama koje ne spadaju u gravitaciono područje grada i opštine Tuzla. To su: Rudnik srebra i olova u Srebrenici, Rudnik boksita u Vlasenici, zatim preduzeća u području opštine Brčko: Tvornica ulja i hladnjača, Tvornica špirita, Tvornica stočne hrane (u izgradnji) i Tekstilna tvornica »Interplet« u Brčkom.

Tercijarne djelatnosti u prigradskom području Tuzle nisu razvijene iako za neke od njih postoje uslovi s obzirom na razvijenost industrije.

4. SAOBRAĆAJ

Saobraćaj u gravitacionom području Tuzle je zaostao iza brzog tempa razvitka industrije i rudarstva i obima njihove proizvodnje. Tuzla je povezana željezničkom prugom normalnog kolosijeka preko Brčkog i Vinkovaca s osnovnom i, moglo bi se reći, jedinom željezničkom transverzalom u Jugoslaviji — Beograd-Zagreb. Osim ove pruge, Tuzla je povezana željezničkom prugom normalnog kolosijeka sa Dobojem, najznačajnijim centrom željezničkog saobraćaja u Bosni, a takođe i s ugljenim bazenom u Banovićima. I pored ovih pruga, željeznički saobraćaj ne može da zadovolji sve veće potrebe transporta, naročito uglja i industrijskih proizvoda. Poznati su problemi oko transporta uglja s ovog područja svake godine u jesen i zimi. Pored nedostatka vagona koji se osjeća u ova dva godišnja doba, smetnje su i u tome što Tuzla nije tranzitna stanica, jer željeznička pruga normalnog kolosijeka nema uopšte direktne veze sa takvim prugama u SR Srbiji, iako je Tuzla udaljena od Zvornika i Loznice svega oko 50 km. Kada bi bila povezana prugom normalnog kolosijeka sa Novim Zvornikom, koji leži na desnoj strani rijeke Drine u SR Srbiji, postojale bi znatno povoljnije mogućnosti za rješavanje saobraćajnih problema, koji su iz godine u godinu sve teži i u ovome industrijskom bazenu. Time bi se omogućio brži transport uglja i industrijskih proizvoda iz ovoga bazena na istok prema Šapcu i Beogradu, a i brži opticaj vagona. Kada bi se izgradila već davno, još prije drugog svjetskog rata, projektovana pruga od Valjeva preko Loznice i Zvornika do Tuzle, time bi se znatno poboljšali uslovi transporta i uopšte željezničkog saobraćaja od Tuzle na istok i zapad. Ova željeznička pruga bi faktično postala druga transverzalna linija duž Jugoslavije, jer bi povezivala Zagreb preko Tuzle sa Nišom i drugim krajevima na jugu i istoku. Njome bi se rasteretila pruga Zagreb-Beograd, ubrzao i skratio transport od Zagreba, Banjaluke, Doboja i Tuzle prema Makedoniji, Bugarskoj i Grčkoj. Pored ekonomskog značaja za sva mjesta i krajeve kroz koje bi ova pruga prolazila, ona bi kao druga željeznička transverzala duž Jugoslavije imala i velik strateški značaj. Što se tiče samog prigradskog područja Tuzle, ova pruga prema Zvorniku, Valjevu i Nišu imala bi velik ekonomski značaj za proširenje industrijske djelatnosti, a takođe i za proširenje gravitacionog područja ovom industrijskom centru do rijeke Drine.

Potreba izgradnje ove željezničke pruge je tim veća što se ovdje radi o milionima tona uglja i velikim količinama industrijske robe koja se transportuje na veće udaljenosti. Za takvu robu je još uvijek na veće udaljenosti ekonomičniji transport željeznicom nego cestovnim saobraćajem.

Kapacitetima, daljem razvitku i potrebama ovog industrijskog i prigradskog područja, pored željezničkog saobraćaja, ne odgovara ni sadašnja mreža putova, a još više njihov kvalitet. Iako je Tuzla povezana putovima sa svim okolnim većim mjestima, a preko ovih i sa drugim u Bosni i susjednoj SR Hrvatskoj i SR Srbiji, od nje vodi samo jedan relativno dobar put, nedavno izgrađeni asfaltni put preko Kladnja, Olova i Vogošća do Sarajeva. Svi ostali putovi djelomično potiču još iz vremena turske i austro-ugarske vladavine Bosnom, koji su kasnije samo mjestimično proširivani i popravljani prije i poslije drugog svjetskog rata. To su obični putovi, izgrađeni od lomljenog i tucanog kamena, koji više ne mogu odgovarati potrebama savremenih saobraćajnih sredstava. Usljed velikog prometa oni su već u takvom derutnom stanju da nije ekonomično njihovo dalje održavanje na dosadašnji način, premda znatno skraćuju vijek trajanja saobraćajnim prevoznim sredstvima. Naročito slaba je putna mreža od Tuzle prema Hrvatskoj i Srbiji. Slaba, zastarjela i u derutnom stanju, cestovna mreža sužava okvire gravitacionog područja tuzlanskog industrijskog bazena. Prema tome, s izgradnjom i modernizacijom cestovne mreže između Tuzle i okolnih mjesta sjeveroistočne Bosne proširivaće se i područje koje joj gravitira. Za sada je u planu samo produžetak asfaltnog puta od Tuzle do Orašja na Savi u cilju povezivanja s autoputom Zagreb-Beograd.

5. POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U PRIVATNOM SEKTORU I UTICAJ DRUSTVENO-EKONOMSKIH PROMJENA NA SELU NA NJU

S obzirom na to da je osnovni cilj ovog proučavanja utvrditi kakve reperkusije imaju na poljoprivrednu proizvodnju i strukturu njenih gazdinstava društveno-ekonomska kretanja i promjene na selu, kao i kakve mogućnosti postoje u tom prilično komplikovanom procesu za proširenje ili formiranje socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava, potrebno je ukratko izložiti podatke o osnovnim kapacitetima za ovu proizvodnju u privatnom sektoru. Među tzv. kapacitetima za poljoprivrednu proizvodnju u ovom sektoru bitan značaj imaju površine poljoprivrednog zemljišta kao osnovnog sredstva i objekta rada u poljoprivredi, zatim ostala sredstva za proizvodnju (mašine i oruđa), broj stoke, agarna, odnosno posjedovna, struktura i radna snaga. Uzgajanje pojedinih poljoprivrednih kultura i prinosi faktično predstavljaju, uz nivo poljoprivredne i opšte prosvijećenosti, rezultantu svih ovih osnovnih faktora i uticaja na poljoprivrednu proizvodnju privatnog sektora u prigradskom području Tuzle.

Struktura površine zemljišta u prigradskom području Tuzle, koje obuhvata osam administrativnih opština, bila je prema popisu poljoprivrednih gazdinstava u 1960. godini na privatnom sektoru ovakva:

Tabela 4.

Ukupna površina	Poljoprivredna površina	Obradiva površina	Oranično zemljište	Voćnjaci	Livade	Pašnjaci
107 379	80 437	69 999	55 384	4 630	10 323	9 349

U zemljišnim površinama dominira poljoprivredno zemljište, s oko 75%; obradivo zauzima 55% a oranično 53%, dok šumsko zemljište i šume zahvataju samo 25% od ukupnih površina zemljišta. Iz ovih podataka može se ujedno zaključiti da prigradsko područje Tuzle sačinjavaju u stvari takve poljoprivredne površine koje mu daju ako se ne bi pri tome uzimao njegov nivo industrijskog razvitka, izrazito obilježje agrarnog područja. Međutim, iz strukture iskorištavanja oranica može se zaključiti i to da njihovi proizvodni potencijali nisu iskorišteni i podvrgnuti potrebama produkcije poljoprivrednih proizvoda velikog broja potrošača ovog industrijskog bazena kojem gravitiraju. Tako je stanje u pogledu iskorištavanja oranica bilo u 1960. godini po pojedinim opštinama ovoga područja kako slijedi:

Površina u hektarima

Tabela 5.

Opštinsko područje	Oranice i bašte	Zasijana površina	Nezasijana površina	Ugar	% ugara u oraničnom zemljištu
Tuzla	7 198	5 770	136	1 272	17
Živnice	5 694	4 405	328	945	16
Kalesije	8 447	6 847	228	1 363	17
Lukavac	4 746	3 943	144	634	13
Gračnica	10 364	7 177	355	2 841	27
Srebrenik	7 756	6 658	263	1 031	13
Lopare	6 416	5 596	103	715	11
Banovići	4 764	3 334	140	1 270	26

Ovi podaci o nezasijanim oraničnim površinama u stvari ne predstavljaju ništa drugo nego oranične površine koje se ne obrađuju više od godinu dana, a u agrotehničkom pogledu — to su oranice jednostavno ostavljene, kako to seljaci kažu, na »odmor«, odnosno, po stručnim terminama: na »zaležaj«, »prelog« ili »parlog«. Udio ugara u oraničnim površinama je različit po pojedinim opštinama. Tako on u opštini Lopare kao izrazito poljoprivrednom području iznosi oko 11 %, Srebreniku oko 13 %, Kalesiji 17 % i Gračnici 27 %, dok u industrijski razvijenijom opštinskom području Lukavac iznosi oko 13 %, a u Tuzli 17 %, Žvnicama 16 % i Banovićima 26 %. Na osnovi iznesenih podataka o iskorištavanju oraničnog zemljišta ne može se izvući zaključak koji bi davao određenu karakteristiku industrijski nerazvijenim i posebno razvijenim opštinskim područjima. Među ovim posljednjim naročito se ističe područje opštine Gračnica, u kojem ugar sudjeluje s oko 27 %

u oraničnim površinama, što ujedno znači da se ne iskorištava oko 1/4 ovih površina, što predstavlja veliku ekonomsku štetu. Pored historijskih uslova i izvjesne tradicije ekstenzivnog iskorištavanja oraničnih površina, u svim ovim opštinama na to utiče velikim dijelom i migracija radne snage. I opština Tuzla kao ekonomski razvijena opština ističe se velikim udjelom ugara u oraničnim površinama, iako je ovo zemljište u blizini samog gradskog područja, ali među razvijenim opštinskim područjima najviše ugara ima u opštini Banovići — oko 26%. Karakteristično je za izrazito privredno razvijena opštinska područja, kao što su Tuzla, Banovići i Lukavac, da najviše obradivog zemljišta imaju individualna poljoprivredna gazdinstva posjedovne strukture do 2 ha. Nasuprot ovim opštinama, u opštinama koje spadaju u kategoriju privredno nerazvijenih, kao što su Kalesija, Srebrenik i Lopare, najviše oraničnog zemljišta imaju gazdinstva koja spadaju u kategoriju veličine od 5 do 8 ha, iako je i u slučaju ovih, kao i u slučaju prvih gazdinstava, najbrojnija prva kategorija, tj. ona do 2 ha veličine.

6. STRUKTURA INDIVIDUALNIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA

Prema podacima popisa individualnih poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine, u 8 opština koje spadaju u prigradsko područje Tuzle bilo je 35 309 individualnih gazdinstava. Među ovim opštinama po broju individualnih gazdinstava zauzima prvo mjesto opština Tuzla sa 7 191, dok se u ostalim taj broj kreće od 4 901 u opštini Lukavac do 1 825 individualnih seljačkih gazdinstava u opštini Banovići.

U strukturi ovih gazdinstava po površini zemljišta najviše je onih koja spadaju u kategoriju do 2 ha površine. Njih ima 18 452, ili preko 50 % od svih individualnih poljoprivrednih gazdinstava u gravitacionom području Tuzle. Međutim, u pojedinim izrazito industrijski razvijenim opštinama, kao što su Tuzla, Banovići i Lukavac, još više dominiraju gazdinstva do 2 ha površine. Tako, npr., u opštini Tuzla i Lukavac ona sudjeluju sa 62 %, a u opštini Banovići sa 65%. Nasuprot tome, u privredno nerazvijenim opštinama broj individualnih seljačkih gazdinstava sa površinom do 2 ha je znatno manji, jer ona sudjeluju u ukupnom broju sa 46 % u opštini Kalesija, a sa 30% u opštini Lopare.

Najviše poljoprivrednog zemljišta posjeduju individualna seljačka gazdinstva koja spadaju u kategoriju veličine 5—8 ha. To je opšta karakteristika ovih gazdinstava u privredno nerazvijenim opštinama. Međutim, u privredno razvijenim, kakve su već pomenute tri opštine — Tuzla, Lukavac i Banovići — najvećom površinom poljoprivrednog zemljišta raspolažu gazdinstva koja spadaju u prvu kategoriju agrarne strukture, tj. gazdinstva sa površinom do 2 ha. U ovim opštinama ova kategorija je dominantna i po broju ovih gazdinstava i po površini poljoprivrednog zemljišta među ostalim kategorijama agrarne strukture u poređenju sa svakom ponaosob. U svim ostalim opštinama ovog prigradskog područja, međutim, iako je kategorija gazdinstava do 2 ha dominantna po svom broju prema broju pomenutih drugih kategorija individualnih gazdinstava, nije dominantna i po površini poljoprivrednog zemljišta.

Osnovni uzrok navedenih karakteristika za opštine Tuzla, Banovići i Lukavac jeste u tome što je upravo njihov teritorij, naročito onaj dio koji leži oko samog opštinskog centra, podvrgnut znatno bržoj urbanizaciji nego teritorij oko ostalih opštinskih centara ovog gravitacionog područja. Kao posljedica toga nastala je relativno velika potražnja, odnosno kupovina, zemljišta tako da je ona uticala na njegov veći promet. Većinom zemlju kupuju seljaci van opštinskog područja koji su zaposleni u gradskim privrednim preduzećima i ustanovama. Pored njih, ima znatan broj sopstvenika ovih gazdinstava koji su nepoljoprivrednici, jer im je još agrarnom reformom ostavljen nepoljoprivrednički maksimum zemljišta, po pravilu do 3 ha, a takođe i takvih čija su gazdinstva u međuvremenu iz kategorije poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava prešla u ovu kategoriju.

Znatan porast broja sitnih gazdinstava do 2 ha površine u vlasništvu nepoljoprivrednika, a i poljoprivrednih proizvođača u području opštine Tuzla i Lukavac, uslijedio je uglavnom usljed cijepanja ovih gazdinstava, velikim dijelom zbog uticaja progresivne poreske stope na katastarski prihod. Težnja je ovih individualnih poljoprivrednih gazdinstava da izbjegnu oštru progresivnu poresku stopu, da prodajom ili cijepanjem gazdinstava pređu iz njihovih viših kategorija po visini katastarskog prihoda u niže kategorije. Isto tako na ovu pojavu utiče znatnim dijelom i težnja nepoljoprivrednih domaćinstava koja imaju zemlju, a takođe i drugih, čiji su članovi zaposleni van poljoprivrede, da se oslobode zemlje u cilju sticanja određenih prava iz socijalnog osiguranja.

Ove tendencije su izrazitije u neposrednoj blizini opštinskih centara Tuzle, Banovića i Lukavca zbog toga što je velika potražnja parcela zemlje za gradnju kuća od strane seljaka koji se zapošljavaju u gradskim preduzećima i ustanovama. Sopstvenici ovakvih zemljišta, pored ostalog, boje se i neke nove nacionalizacije građevinskih parcela zbog bržeg širenja gradova pa su skloni, još dok ima vremena, da je preduhitre.

7. OPREMA INDIVIDUALNIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA

Pod nazivom individualnih poljoprivrednih gazdinstava ovdje se podrazumijevaju sva takva gazdinstva koja spadaju u privatni sektor poljoprivredne proizvodnje. Među ova spadaju u prvom redu »čista« poljoprivredna gazdinstva, a zatim »mješovita«, »staračka«, odnosno ona koja nemaju sposobne radne snage, i gazdinstva »nepoljoprivrednika«, tj. ona čiji su svi članovi sposobni za rad zaposleni u nepoljoprivrednim djelatnostima u selu ili gradu.

Opremljenost individualnih poljoprivrednih gazdinstava sredstvima za poljoprivrednu proizvodnju je vrlo slaba. To se vidi iz podataka popisa ovih gazdinstava iz 1960. godine, ako se njihov broj usporedi sa brojem poljoprivrednih mašina, sprava i alata kojim su ona raspolagala. S obzirom na to da su ovim popisom obuhvaćene skoro sve vrste poljoprivrednih mašina i sprava koje upotrebljavaju individualna poljoprivredna gazdinstva, nema potrebe da se ovdje iznose podaci za

sve, već samo za one koje u poljoprivrednoj proizvodnji u ovim gazdinstvima imaju veći značaj.

Podaci o osnovnoj opremi za poljoprivrednu proizvodnju u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima po opštinama prigradskog područja Tuzle (tabela 6) pokazuju da ova gazdinstva raspolažu relativno malim brojem mašina i sprava. Tako, npr., u području opštine Tuzla imalo je plug svako peto individualno poljoprivredno gazdinstvo, svako treće u opštini Živinice, svako četvrto u Kalesiji i Lukavcu, u Gračanici i Srebreniku svako treće, u Loparama i Banovićima svako drugo gazdinstvo.

Po kategorijama ovih gazdinstava: najslabije su opremljena gazdinstva površine do 2 ha. U području opštine Tuzla u ovoj kategoriji poljoprivrednih gazdinstava svako dvadeseto ima plug, u području opštine Živinice svako trinaesto, u Kalesiji svako dvanaesto, u Lukavcu svako šesnaesto, u Gračanici svako devetnaesto, u Srebreniku svako sedamnaesto, u Loparama svako šesnaesto i u Banovićima svako petnaesto. Jedino više kategorije ovih gazdinstava nešto su bolje opremljene ovim osnovnim sredstvima za obradu zemlje. Međutim, još slabije je stanje u pogledu drugih sredstava za poljoprivrednu proizvodnju, kao što su drljače, sijačice, kosačice itd. Jedino gazdinstva iznad 5 ha veličine bolje su opremljena ovim sredstvima.

Slabe mogućnosti individualnih seljačkih gazdinstava za uspješnu poljoprivrednu proizvodnju ogledaju se i u nedostatku radne stoke. U području opštine Tuzla od 7 191 seljačkog gazdinstva samo ih 1 463 (20,4 %) ima radnu stoku, u opštini Lukavac od 4 901 imaju radnu stoku 1 164 (24,5%), u Gračanici od 4 725 — 1 336 (31,2 %), u Kalesiji od 4 483 — 1 669 (37,2 %) i u Banovićima od 1 825 — 668 (37 %). Naročito osjetan nedostatak radne stoke je u kategoriji gazdinstava do 2 ha. Tako, npr., od 4 492 gazdinstva ove kategorije imaju radnu stoku u opštini Tuzla samo njih 288, a i u ostalim opštinama slična je situacija u — gazdinstvima ove kategorije. U opštini Živinice od 2 491 — 255, Kalesiji od 2 075 — 171, Lukavcu od 3 073 — 219, Gračanici od 1 987 — 88, Srebreniku od 2 121 — 155, a u opštini Lopare od 1 021 ima radnu stoku samo 41 individualno seljačko gazdinstvo do 2 ha površine.

Ovako nepovoljne materijalne uslove za uspješnu poljoprivrednu proizvodnju individualnih seljačkih gazdinstava u prigradskom području Tuzle još više pogoršava i njihova relativno velika rasparčanost na brojne odvojene dijelove njihovih zemljišnih površina. Prosječan broj odvojenih površina kretao se u 1960. godini po pojedinim opštinama ovako: Tuzla 3,1, Živinice 4,0, Kalesije 4,9, Lukavac 4,0, Gračanica 4,7, Srebrenik 4,4, Lopare 4,0 i Banovići 4,8. Sa veličinom gazdinstava raste i broj odvojenih parcela. U kategoriji do 2 ha prosječan broj parcela je oko 3, a najveći je broj u najvišoj kategoriji, tj. kategoriji 10—15 ha.

Nedovoljna opremljenost sredstvima za rad u poljoprivrednoj proizvodnji u ovim seljačkim gazdinstvima potiče uglavnom iz orijentacije na zapošljavanje u gradskim, odnosno poljoprivrednim djelatnostima, kao i činjenice da u većini ovih gazdinstava njihovi vlasnici postižu znatno veće novčane prihode od nepoljoprivrednih djelatnosti i da ih troše uglavnom na potrebe nabavke inventara za domaćinstvo. U takvoj situaciji poljoprivredna proizvodnja nosi i sve karakteristike tehnološ-

Podaci o opremljenosti individualnih poljoprivrednih gazdinstava

Tabela 6.

Vrsta opreme	O P Š T I N E															
	Tuzla		Živinice		Kalesija		Lukavac		Gračanica		Srebrenik		Lopare		Banovići	
	Broj		Broj		Broj		Broj		Broj		Broj		Broj		Broj	
	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava	Gazdin-stava	Sprava
Plugovi	7 191	1 595	4 279	1 462	4 483	1 216	4 901	1 251	4 725	1 515	4 529	1 631	3 381	1 599	1 825	714
Rala		10		5		9		32		61		6		1		1
Pašači		154		60		382		63		562		313		345		15
Drljače		1 482		1 333		1 762		1 175		1 721		1 521		1 569		663
Kosačice		0		5		2		—		—		1		—		1
Sijačice		108		51		211		69		325		220		177		12
Rukovezačice		6		2		3		—		—		—		—		—
Sječke		17		6		4		—		25		8		1		1
Samovezačice		—		—		—		—		—		—		—		—
Krunjače		115		52		100		51		244		91		100		9
Trijeri		77		9		68		25		21		24		27		2
Prskalice		6		5		3		3		14		2		98		1
Kazani za rakiiju		182		39		51		104		105		82		126		23
Sušnice za voće		493		476		745		514		1 882		1 637		1 041		450
Prekrupači		113		9		12		11		17		12		8		—

ke zaostalosti. Ona može odmah da se uoči i bez podataka o prosječnim prinosima po 1 ha na osnovi velikog udjela žitarica, nezasijanih površina i ugara u ukupnim oraničnim površinama. Udio žitarica u zasijanim površinama iznosi u opštini Tuzla 84 %, u Loparama 89 % Gračanici 86 %, Srebreniku 86 %, Lukavcu 84 %, Živinicama 84 %, Kalesiji 91 % i Banovićima 78 %. Ako se ima 9u vidu izloženi nedostatak u sredstvima za rad, a pored toga mala količina umjetnih đubriva koja se upotrebljavaju, slaba poljoprivredna i opšta prosvijećenost poljoprivrednih individualnih proizvođača, ne može se očekivati ni uspješnija savremena tehnologija proizvodnje. Naročitu teškoću pričinjava okolnost da zbog rasparcelisanosti zemljišta poljoprivredne zadruge u kooperaciji s individualnim proizvođačima ne mogu uspješno primijeniti savremenija sredstva za proizvodnju i time uticati na njeno povećanje i poboljšanje. Zaostalost tehnologije proizvodnje, pored ostalog, posebno se ispoljava u broju gazdinstava koja upotrebljavaju umjetna đubriva. U 1960. godini, po pojedinim opštinama koje spadaju u prigradsko područje Tuzle, upotrebljavao je umjetno đubrivo sljedeći broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava: u opštinama — Tuzla 279 (4%), Živnice 239 (5%), Kalesija 260 (6%), Lukavac 591 (12%), Gračanica 775 (16%), Srebrenik 426 (9%), Lopare 112 (3%) i Banovići 52 (2,7%).

Iz ovih podataka o broju ovih gazdinstava koja su upotrebljavala umjetna đubriva ne može se izvući zaključak da se na teritoriju privredno razvijenih opština upotrebljava više đubriva nego u zaostalijim. Tuzla je privredno najrazvijenija opština u njenom prigradskom području; međutim, umjetna đubriva trošilo je samo oko 4 % individualnih gazdinstava, skoro kao i u području opštine Lopare, koja spada među privredno najnerazvijenije opštine! Jedino ako bismo uporedili privredno razvijenije opštine Lukavac i Gračanicu (iako one zaostaju za Tuzlom), zaključili bismo da u njihovom području upotrebljava umjetno đubrivo relativno veći broj individualnih gazdinstava nego u privredno nerazvijenim opštinskim područjima. Međutim, i ovaj broj u opštinama koje su svrstane u nešto razvijenije daleko zaostaje iza onih u privredno i poljoprivredno razvijenijim područjima Jugoslavije.

8. RADNA SNAGA NA INDIVIDUALNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA

U ocjeni opskrbljenosti radnom snagom, pored ukupnog broja članova domaćinstava individualnih gazdinstava, naročito važan faktor predstavlja broj za rad sposobnih članova domaćinstva koji rade u poljoprivrednoj proizvodnji na svome gazdinstvu prema broju onih članova koji su stalno zaposleni van gazdinstva, većinom u nepoljoprivrednim djelatnostima. Poznato je da su individualna gazdinstva koja imaju svojih članova domaćinstva zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima pretežno orijentisana na sticanje novčanih primitaka u tim djelatnostima, a manje na primitke iz svojih gazdinstava. Angažovanje većeg broja članova domaćinstva na radu van svoga gazdinstva utiče ne samo na smanjenje proizvodnje za tržište nego i uopšte na stagniranje, pa čak i na smanjenje, poljoprivredne proizvodnje.

Po strukturi individualnih poljoprivrednih gazdinstava prema kategorijama površine zemljišta u gravitacionom području Tuzle najveći broj članova njihovih domaćinstava je zaposlen van poljoprivrede iz nižih kategorija, tj. kategorija do 2 ha, a opada prema višim kategorijama. To je i razumljivo, jer su članovi domaćinstava sitnih poljoprivrednih gazdinstava zbog malih prihoda iz poljoprivredne proizvodnje bili ekonomski najprije prinuđeni da traže dopunske izvore egzistencije u djelatnostima van poljoprivrede, odnosno van svojih gazdinstava i domaćinstava. Van svojih gazdinstava zapošljavaju se najvećim dijelom tzv. aktivni stanovnici, tj. za rad sposobni, jer takve i najviše traži gradska privreda. Prema popisu stanovništva iz 1961. godine, struktura aktivnog stanovništva u opštinama prigradskog područja Tuzle bila je ovakva:

Tabela 7.

Opština	Broj aktivnih stanovnika	Poljoprivredno aktivnog stanov- ništva u ukupnom		Zaposleno aktivno stanovništvo van poljoprivrede	
	ukupno	broj	u %	broj	%
Tuzla	31 261	3 261	12,5	27 345	87,5
Kalesija	9 914	7 283	73,5	2 631	26,5
Živinice	10 968	5 204	47,4	5 764	52,6
Gračanica	17 134	10 955	63,9	6 179	36,1
Lukavac	16 547	6 933	41,9	9 614	58,1
Srebrenik	10 197	6 830	67,0	3 367	33,0
Lopare	13 223	10 676	80,7	2 547	19,3
Banovići	6 495	2 008	30,9	4 487	69,1

Na osnovi ovih podataka o broju zaposlenih aktivnih stanovnika van poljoprivrede i u poljoprivredi vidi se da je broj zaposlenih znatno veći u privredno razvijenijim opštinama u poređenju s onima koje spadaju u kategoriju nerazvijenijih. Tako, npr., procenat zaposlenih aktivnih stanovnika van poljoprivrede je u opštinama — Tuzla 87,5, Živinice 52,6, Lukavac 58,1 i Banovići 69,1, dok je u zaostalijim opštinama — Kalesija 26,5, Lopare 19,3 i Srebrenik 33,0. Većinom i zaposleni van poljoprivrede u ovim opštinama, koje spadaju u red nerazvijenih, zaposleni su u susjednim razvijenijim opštinama, i odlaze i vraćaju se dnevno i nedjeljno.

U broju zaposlenih članova van njihovih gazdinstava između pojedinih kategorija agrarne strukture postoji velika razlika. Najveći broj zaposlenih van gazdinstva je u kategorijama agrarne strukture do 3 ha. Od ove kategorije navise on naglo opada, tako da skoro prelazi u pravilo da je ukoliko je individualno gazdinstvo veće, utoliko manji broj zaposlenih van njega. U nižim kategorijama agrarne strukture članovi domaćinstva zaposleni van gazdinstva rade u slobodnom vremenu većinom i u svom gazdinstvu. U višim kategorijama agrarne strukture, međutim, iako rad i u vlastitom gazdinstvu nije tako masovna pojava kao u nižim kategorijama, još uvijek oko 50% aktivnih članova radi i u njemu u slobodnom vremenu.

Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da radnu snagu van individualnih gazdinstava najviše regrutuju sitna gazdinstva. Tako, npr., oko 60% svih zaposlenih van vlastitog gazdinstva u prigradskom području Tuzle potiče iz gazdinstava do 2 ha površine.

Interesantno je da u svim kategorijama agrarne strukture radnu snagu zaposlenu van individualnih gazdinstava sačinjavaju skoro samo muškarci. Najviše žena zaposlenih van gazdinstva je u kategoriji gazdinstva sa površinom do 0,5 ha, u kojoj postotak zaposlenih žena iznosi nešto preko 5, dok je u ostalim znatno niži od 5.

Pored poljoprivrednika koji su stalno zaposleni van svojih gazdinstava, izvjestan broj ih se tamo zapošljava samo povremeno, što se vidi iz sljedećih podataka po pojedinim opštinama:

*Poljoprivredno aktivno stanovništvo i njegova povremena
zaposlenost u poljoprivredi i van nje*

Tabela 8.

Opština	Poljoprivredno aktivno stanov- ništvo	Od toga radilo van gazdinstva			
		Svega	% od poljopri- vredno aktivnog stanovništva	U poljoprivredi van svoga gazdinstva	%
Tuzla	3 916	637	16,3	525	82,4
Živinice	5 204	248	4,8	195	78,6
Kalesija	7 283	1 047	14,4	748	71,4
Lukavac	6 933	684	9,9	523	76,5
Gračanica	10 955	2 271	20,7	1 667	73,4
Srebrenik	6 830	801	11,7	523	65,3
Lopare	10 676	559	5,2	447	80,0
Banovići	2 008	210	6,6	144	69,0

Prema ovim podacima poljoprivredno aktivno stanovništvo je radilo povremeno van svojih gazdinstava u relativno malom broju. Pri tome je na te radove odlazilo relativno više poljoprivrednog stanovništva iz privredno nerazvijenijih opština nego iz razvijenih. Ovi sezonski radnici zapošljavali su se većinom povremeno na poljoprivrednim radovima. Njihovo sudjelovanje u ovim radovima među svim sezonskim radnicima iznosilo je od 71,4 % iz opštine Kalesija do 82,4 % iz opštine Tuzla.

U vezi sa pitanjem radne snage u poljoprivrednim gazdinstvima karakteristične su tendencije koje se ispoljavaju po kategorijama njihove strukture. Broj seljaka koji radi stalno u svojim gazdinstvima raste progresivno od najniže do najviše kategorije veličine gazdinstva. Tako isto, ali u znatno blažoj progresiji, raste i broj stalno zaposlenih seljanki. Međutim, sasvim je obratna tendencija u slučaju seljanki koje povremeno rade u poljoprivredi, jer njihov broj opada od najniže kategorije površine od 0,5 ha (66,0 %) do najviše — od preko 10 ha (oko 24 %).

Od posebnog značaja u vezi sa radnom snagom u ovom industrijskom bazenu je pitanje njenog viška ili manjka u individualnim gaz-

dinstvima. Ovo pitanje ima velik ekonomsko-politički značaj za dalji razvitak industrije i rudarstva u prigradskom području Tuzle, a takođe i za razvitak poljoprivrede. Prema analizama stanja radne snage u poljoprivrednim gazdinstvima što ih je izveo Sreski zavod za plan u Tuzli, aproksimativno po kriteriju relacije ukupne radne snage prema površini obradivog zemljišta, utvrđeno je da najviše radne snage imaju gazdinstva u kategoriji agrarne strukture od 1 do 2 ha. Unutar ove kategorije višak radne snage imaju gazdinstva iz potkategorije do 0,5 ha i od 0,5 do 1 ha. Kategorije gazdinstava sa površinom od 2 do 3 ha i ostale do 5 ha imaju znatno manji višak radne snage. Međutim, kategorije preko 5 ha nemaju višak, već se pokazuje čak i manjak radne snage.

Iako kriterij koji je uziman u ovom obračunu viška odnosno manjka, radne snage nije precizan, pošto se prema njemu aproksimativno ocijenilo da je po 1 ha potreban prosječno samo 1 radnik i jer se njime nije vodilo računa i o strukturi poljoprivredne proizvodnje i drugim faktorima u pojedinim kategorijama individualnih gazdinstava, ipak on ukazuje da među tim kategorijama ima velikih razlika. Takav zaključak se može izvući iz podataka statistike o uzimanju i davanju radne snage po pojedinim kategorijama individualnih gazdinstava. Najveći broj ovih gazdinstava koja iznajmljuju radnu snagu drugima nalazi se u kategoriji do 0,5 ha. Višak radne snage penje se ovdje i do preko 67 %. U kategorijama od 0,5 do 2 ha višak te snage iznosi do 50 %. Ali i među sitnim gazdinstvima do 0,5 ha veličine nađe se takvih koja osjećaju deficit u radnoj snazi; međutim, takvih je bilo samo do 3,5 % od ukupnog broja u ovoj kategoriji.

Deficitarnost individualnih poljoprivrednih gazdinstava u radnoj snazi se povećava prema višim kategorijama njihove veličine. Tako iz kategorija gazdinstava sa preko 10 ha površine deficit radne snage osjeća već njih oko 29 %.

Deficitarnost poljoprivredne radne snage u individualnim gazdinstvima znatno varira između industrijski, odnosno privredno, razvijenih i nerazvijenih opština prigradskog područja Tuzle, što se vidi iz sljedećih podataka (vidi tabelu 9).

Najveći broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava bez radne snage je u opštini Tuzla — 17,6 %, kao privredno najrazvijenijoj opštini ovog područja, a zatim u opštini Lukavac — 12,2 %, i Živinicama — 11,8 %, dok u najnerazvijenijim opštinama Lopare i Kalesija iznosi samo 4 %, odnosno 6 %. Među industrijski razvijenim opštinama izuze tak čini opština Banovići, u kojoj se samo u 0,8 % individualnih poljoprivrednih gazdinstava osjeća deficit u radnoj snazi.

PRIGRADSKO STANOVNIŠTVO

U osam opštinskih područja koja gravitiraju Tuzli stanovništvo živi u 309 naselja. Broj domaćinstava i stanovnika u ovih osam opštinskih područja kretao se od 1948. do 1961. godine prema popisima stanovništva u 1948, 1953. i 1961. godini ovako:

*Broj domaćinstava i stanovništva prema popisima
stanovništva 1948—1961. g.*

Tabela 9.

Opština	Broj domaćinstava			Broj stanovnika		
	1948.	1953.	1961.	1948.	1953	1961.
Tuzla	10 929	13 790	20 989	49 821	60 081	82 439
Živinice	3 597	4 482	5 911	19 203	23 326	29 794
Kalesija	3 572	3 996	5 079	18 471	21 619	26 921
Lukavac	5 772	7 779	9 988	30 563	36 053	44 225
Gračanica	5 726	6 494	8 341	30 822	23 114	40 695
Srebrenik	3 959	4 333	5 565	22 019	23 966	28 178
Lopare	5 111	5 221	6 661	27 121	29 079	32 195
Banovići	1 996	2 971	4 412	7 894	12 012	17 131
Ukupno	40 662	49 066	66 946	205 915	229 250	301 378

Radna snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima

Tabela 10.

Opština	Ukupan broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava	% gazdinstava sa brojem radnika										Više od 9 radnika
		Bez radne snage	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Tuzla	7 229	17,6	15,6	21,9	9,4	3,7	1,0	0,3	0,04	—	—	—
Živinice	4 279	11,8	41,5	24,6	12,5	6,0	2,3	0,7	0,7	0,7	0,7	—
Kalesije	4 483	6,0	30,7	33,7	16,3	8,7	3,3	1,3	0,3	0,1	0,02	—
Lukavac	6 746	12,2	41,6	24,4	13,1	6,0	1,4	0,6	0,1	0,09	0,02	—
Gračanica	6 484	5,3	27,7	30,7	16,3	10,2	5,5	2,4	1,0	0,4	0,1	0,02
Srebrenik	4 524	8,5	30,2	28,6	15,9	10,0	4,3	1,5	0,4	0,08	0,04	—
Lopare	5 883	4,3	25,1	35,0	19,2	9,4	4,6	1,6	0,3	0,08	0,02	0,02
Banovići	1 825	0,8	13,7	50,5	17,3	9,5	4,5	2,0	0,5	0,1	0,2	0,05

Na osnovi ovih podataka iz popisa stanovništva 1948 — 1961. godine vidi se rapidan porast broja domaćinstava i stanovnika naročito u području opštine Tuzla, Živinice, Lukavac, Gračanica i Banovići, koje spadaju u privredno razvijenija opštinska područja u tuzlanskom industrijskom bazenu. U toku skoro 14 godina od prvog popisa stanovništva u 1948. godini do posljednjeg u 1961. godini u području opštine Tuzla porastao je broj domaćinstava za 92 %, a broj stanovnika za 66 %. Očigledno je da je na ovako velik porast domaćinstava i stanovnika mogla uticati privlačna snaga i industrije, koja se koncentrisala u gradu Tuzli i njenoj neposrednoj okolini. Slična je situacija i u drugim razvijenim opštinama ovog gravitacionog područja, od kojih je u nekima, kao npr. u opštini Banovići, relativni tempo porasta čak i znatno brži od tempa u opštini Tuzla.

Nasuprot brzom porastu broja domaćinstava i stanovništva u privredno razvijenim opštinama, on je spor u opštinama koje su ekonomski nerazvijene. Uzme li se ovdje za primjer opština Lopare, koja nema nikakve industrije, a čije područje neposredno graniči s gradom Tuzlom i gravitira njemu, zapaža se iz statističkih podataka relativno spor porast domaćinstava i stanovništva. Iz njih se vidi da je broj domaćinstava u istom periodu porastao za 30 %, a broj stanovnika za svega 18 %, iako je u području ove opštine istovremeno zabilježen visok natalitet seoskog stanovništva. Nema sumnje, a to potvrđuju i odgovorni organi iz obadviije opštine, da se izvjestan broj stanovnika iz opštine Lopare i drugih privredno nerazvijenih opština preselio većim dijelom u područje opštine i grada Tuzle. Na ovo je uglavnom uticala, pored drugih razloga, mala mogućnost dnevne migracije stanovništva usljed slabih saobraćajnih prilika. U ovom gradu porastao je broj domaćinstava od 5 608 iz 1948. godine na 11 238 u 1961. godini, ili za 100 %, a stanovništvo za 84 %.

U svim ovim opštinama, izuzev Lopara, opštinski centri redovito imaju i najviše stanovnika. Broj domaćinstava i stanovnika u ovim opštinskim centrima kretao se 1948—1961. godine ovako:

*Domaćinstva i stanovništvo prema popisima
stanovništva 1948—1961. godine*

Tabela 11.

Opštinski centar (grad)	Broj domaćinstava			Broj stanovnika		
	1948.	1953.	1961.	1948.	1953.	1961.
Tuzla	5 608	6 983	11 238	20 815	25 298	38 394
Živinice	453	507	631	2 590	2 824	3 321
Kalesija	215	225	276	1 077	1 205	1 520
Gračanica	1 173	1 293	1 727	5 681	6 102	7 656
Srebrenik	355	379	570	1 989	2 072	2 375
Lukavac	845	1 897	2 110	3 596	5 842	7 486
Lopore	89	108	128	269	311	357
Banovići*)	725	1 355	2 193	1 716	4 054	6 477

Najizrazitiji tempo povećanja stanovnika imala je u toku 13 godina Tuzla, zatim Banovići, ali, relativno, on je najveći bio u Banovićima — porast za 277 %, dok je u Tuzli taj porast iznosio 87 % i Lukavcu 110 %. U ova tri mjesta uslijedio je u tom vremenskom intervalu i brz razvitak industrije i rudarstva s istovremenom relativno velikom urbanizacijom. U ostalim opštinskim centrima, koji se razvijaju kao mali gradovi, povećanje broja stanovnika bilo je znatno sporije.

*) Sudeći po porastu broja domaćinstava, relativno najveći obim urbanizacije bio je u opštinskom centru Banovići, jer je broj domaćinstava porastao od 725 na 2193, ili za 202%, dok je u samoj Tuzli porastao u isto vrijeme od 5608 na 11238, ili za 101%, iako je ona apsolutno imala veći porast domaćinstava nego grad Banovići.

Najvećim dijelom, pored prirasta domorodačkog stanovništva, povećanje je nastajalo u prigradskom području Tuzle i opština koje joj gravitiraju, uz prirast domorodačkog stanovništva, doseljavanjem iz drugih naselja iste opštine, zatim iz drugih opština iz područja sresa ili ostalih srezova Bosne i Hercegovine, a u industrijski razvijenim opštinama i iz drugih republika, što se vidi iz podataka izloženih u tabeli 12.

*Doseljavanje u prigradsko područje Tuzle prema
popisu stanovništva 1961. godine*

Tabela 12.

Opština	Godina doseljenja	Ukupno	drugog mjesto iste opštine	Doselilo se iz					
				%	druge opštine iste SR	%	druge SR	%	Ostalih doseljenih
Tuzla	a) 1941—1945	1 619	371	22,9	1 071	66,1	155	9,6	22
	b) 1946—1952	5 711	1 127	19,7	3 823	66,9	719	12,6	42
	c) 1953—1957	7 200	1 305	18,1	4 412	61,3	1 445	20,1	38
	d) 1957—1961	10 107	1 735	17,2	5 839	57,8	2 496	24,7	37
Živinice	a)	480	207	43,1	255	53,1	13	2,7	5
	b)	1 732	666	38,5	918	53,0	144	8,3	4
	c)	1 559	636	40,8	805	51,6	112	7,2	6
	d)	1 834	710	38,7	931	50,8	185	10,1	8
Kalesija	a)	443	279	63,0	163	36,8	1	0,2	—
	b)	1 296	858	62,2	433	33,4	5	0,4	—
	c)	1 032	628	60,9	384	37,2	20	1,9	—
	d)	1 013	604	59,6	363	35,8	46	4,6	—
Gračanica	a)	560	224	40,0	314	56,1	20	3,6	2
	b)	1 397	549	39,3	796	57,0	50	3,6	2
	c)	1 845	722	39,1	1 039	56,3	77	4,2	7
	d)	2 185	919	42,1	1 125	51,5	138	6,3	3
Srebrenik	a)	342	193	56,4	147	43,0	1	0,3	1
	b)	817	463	56,7	346	42,3	8	1,0	—
	c)	1 107	620	56,0	462	41,7	25	2,3	—
	d)	1 543	969	62,8	507	32,9	67	4,3	—
Lukavac	a)	541	261	48,2	254	47,0	26	4,8	1
	b)	2 029	708	34,9	1 157	57,0	141	7,0	—
	c)	2 466	823	33,4	1 356	55,0	235	9,5	—
	d)	3 024	1 034	34,2	1 534	50,7	362	12,0	—
Lopare	a)	353	166	47,2	185	52,4	—	1	2
	b)	1 205	617	51,2	562	46,6	24	2,0	2
	c)	1 126	526	46,7	583	51,6	17	1,5	—
	d)	1 270	566	44,6	619	48,7	81	6,4	4
Banovići	a)	217	66	30,4	148	68,2	1	0,5	2
	b)	1 864	157	8,4	1 528	82,0	172	9,2	7
	c)	1 807	155	8,6	1 435	79,4	215	11,9	2
	d)	2 028	170	8,4	1 480	73,0	378	18,6	—

*) U ovu kolonu spada doseljavanje stanovnika iz inostranstva i stanovnika za koje nije popisom utvrđeno odakle su se doselili.

Prema podacima navedenim u tabeli 12, doseljavalo se stanovništvo najmasovnije u ekonomski razvijenija opštinska područja, odnosno u njihove centre u poslijeratnom periodu njihovog razvitka. Ono je izrazito naročito u onim opštinskim područjima i centrima u kojima se razvijala industrija i rudarstvo. S obzirom na to odakle se doseljavalo stanovništvo, karakteristično je da je njegov priliv u privredno nerazvijene opštinske centre, izuzimajući donekle jedino opštinu Lopare, bio veći iz područja iste opštine nego iz područja drugih opština ili drugih republika. Nasuprot tome priliv stanovništva u opštinske centre koji su privredno razvijeni uslijedio je više iz drugih opštinskih područja Bosne i Hercegovine i drugih republika nego iz područja iste opštine.

Priliv stanovništva iz ostalih naselja iz područja opštine Tuzla u grad Tuzlu bio je čak manji od priliva iz drugih republika, a najveći je iz područja drugih opština Bosne i Hercegovine. Tako je, npr., u procentima izraženo ovo doseljavanje u grad Tuzlu iznosilo u periodu 1957—1961. godine iz drugih mjesta ove opštine samo 17,2 %, iz drugih republika 24,7 % i iz drugih opština Bosne i Hercegovine 57,8 %.

S obzirom na periode u kojima su se stanovnici doseljavali u pojedine opštinske centre, karakteristično je da je intenzitet doseljavanja bio najjači u posljednja dva perioda, tj. u periodu 1953—1957. godine i periodu — 1957—1961. godine, u kome je bio još jači. Takav intenzitet doseljavanja podudara se s intenzitetom privrednog razvitka opština obuhvaćenih ovim proučavanjem.

1. SOCIJALNO-PROFESIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Socijalno-profesionalna struktura stanovništva u ovom prigradskom području bila je 1961. godine kako slijedi:

Tabela 13.

Opština	Spol	Ukupno stanovništvo	Poljoprivredni šumski radnici	Rudari, industrijski i zanatski radnici	Saobraćajno osoblje	Trgovачko osoblje	Osoblje usluga	Ostali
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tuzla	Svega	82 439	4 018	11 889	1 149	1 083	2 492	6 484
	m.	41 146	2 506	11 368	1 079	730	1 141	4 068
	ž.	41 293	1 512	521	70	353	1 351	2 416
Živinice	Svega	29 794	5 391	3 224	457	154	429	640
	m.	14 962	2 958	3 127	447	139	337	476
	ž.	14 832	2 433	97	10	15	92	164

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kalesija								
	Svega	26 921	7 517	1 524	69	78	138	252
	m.	13 410	4 673	1 519	69	74	126	222
	ž.	13 511	2 844	5	—	4	12	30
Gračanica								
	Svega	40 695	11 327	3 030	336	248	407	893
	m.	19 979	6 521	2 906	324	209	276	663
	ž.	20 716	4 806	124	12	39	131	230
Srebrenik								
	Svega	28 178	7 010	2 166	204	78	181	308
	m.	13 986	4 664	2 150	203	74	153	258
	ž.	14 192	2 346	16	1	4	28	48
Lukavac								
	Svega	44 225	7 290	5 143	406	302	914	1 281
	m.	21 849	4 218	5 047	402	263	652	916
	ž.	22 376	3 072	96	4	39	262	365
Lopare								
	Svega	32 195	11 061	1 078	108	106	124	394
	m.	15 760	7 331	1 050	106	102	88	310
	ž.	16 435	3 730	28	2	4	36	84
Banovići								
	Svega	17 131	2 175	2 481	397	107	368	748
	m.	8 836	1 160	2 448	388	96	123	463
	ž.	8 295	1 015	33	9	11	245	285

Iz ovih podataka o strukturi stanovništva po grupama zanimanja u prigradskom području u cjelini dominiraju poljoprivrednici, a za njima industrijski radnici i rudari. U osam opština ovog prigradskog područja bilo je, prema podacima popisa iz 1961. godine, 45 789 poljoprivrednih radnika i 30 535 rudara i industrijskih radnika.

U svim opštinama ovog prigradskog područja, izuzev samo opštine Tuzla, Banovići i Lukavac, broj poljoprivrednika dominira nad ostalim grupama zanimanja. U opštini Tuzla broj industrijskih radnika i rudara, međutim, znatno je veći od broja poljoprivrednika, a u opštinama Lukavac i Banovići broj industrijskih radnika — muškaraca je veći od broja onih koji rade isključivo u poljoprivredi.

2. PRIGRADSKO STANOVNIŠTVO PREMA PISMENOSTI, SPOLU I STAROSTI

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1961. godine, njegova struktura prema kriteriju pismenosti, spolu i starosti stanovništva starijeg od 10 godina bila je ovakva:

Struktura prigradskog stanovništva

Tabela 14.

Opština	Spol	Ukupno	Nepi- smeni	% nepismenih u pojedinim starosnim grupama u odnosu prema ukupnom stanovništvu				
				Ukupno	10—19	20—34	35—64	65 i više
Tuzla	Svega	59 471	12 685	21,3	4,5	15,0	39,3	58,5
	m.	29 399	2 443	8,3	1,9	3,0	17,9	44,0
	ž.	30 072	10 242	34,0	7,2	22,5	58,6	68,2
Živinice	Svega	19 586	7 839	40,0	14,7	38,8	66,1	79,5
	m.	9 736	1 917	19,7	6,5	10,8	44,7	70,2
	ž.	9 850	5 922	60,1	23,3	67,5	85,7	85,8
Kalesija	Svega	17 281	7 882	45,6	20,8	43,9	71,1	77,0
	m.	8 415	1 835	21,8	7,4	13,5	45,9	70,6
	ž.	8 866	6 047	68,2	34,5	74,2	92,0	82,7
Gračanica	Svega	28 945	10 567	36,5	11,4	31,1	62,7	74,0
	m.	14 013	2 723	19,4	6,1	12,3	39,3	60,0
	ž.	14 932	7 844	52,5	16,8	50,1	81,6	84,3
Srebrenik	Svega	19 452	8 496	43,7	15,6	38,8	73,8	79,2
	m.	9 535	2 386	25,0	7,6	13,5	54,3	74,2
	ž.	9 917	6 110	61,6	24,1	64,1	90,4	83,1
Lukavac	Svega	30 943	10 860	35,1	9,3	29,8	60,7	77,9
	m.	15 196	2 444	16,1	3,4	7,1	36,4	67,6
	ž.	15 747	8 416	53,4	15,3	53,1	82,2	84,9
Lopare	Svega	22 983	8 802	38,3	12,6	30,3	65,0	73,5
	m.	11 058	2 178	19,7	5,0	10,8	40,2	60,6
	ž.	11 925	6 624	55,5	20,5	49,7	84,8	83,9
Banovići	Svega	11 252	3 476	30,9	8,9	27,3	56,7	68,6
	m.	5 935	864	14,6	2,7	6,5	38,1	65,9
	ž.	5 317	2 612	49,1	15,7	51,2	77,1	71,1

U svim opštinama u strukturi stanovništva broj žena je veći od broja muškaraca. Vjerovatno da su to još uvijek tragovi posljedica pogibije većeg broja muškaraca u toku posljednjeg rata. Karakterističan je, dalje, veliki broj nepismenog stanovništva u svim opštinama ovog prigradskog područja. Izuzev opštine Tuzla i Banovići, u svim ostalim opštinama procenat nepismenog stanovništva u njegovom ukupnom broju je veći od republičkog prosjeka. Tako je on u Živinicama 40 %, Kalesiji 45,6 %, Gračanici 36,5 %, Srebreniku 43,7 %, Lukavcu 35,1 % i Loparama 38,3 %. U Tuzli ovaj procenat je 21,3 %, dok se republički prosjek nepismenosti kreće oko 32,5 %.

Broj nepismenih muškaraca u ukupnom broju stanovništva je nekoliko puta manji od broja nepismenih žena. I u ovome su opštine Tuzla i Banovići po procentu nepismenosti bolje od republičkog pro-

sjeka, koji iznosi 16 % za muškarce, a 47 % za žene. Nepismenih muškaraca ima u opštini Živinice 19,7 %, Kalesiji 21,8 %, Gračanici 19,4 %, Srebreniku 25 %, Lukavcu 16,1% i u Loparama 19,7 %.

Kategorija stanovništva 10—19 godina starosti je najpismenija. Prosjek nepismenih muškaraca u ovoj kategoriji u Republici iznosi 5,2 %, dok u opštinama iznosi: Tuzla 1,9 %, Banovićima 2,7 %, Živinice 6,5 %, Kalesija 7,4%, Gračanica 6,1 %, Srebrenik 7,6 %, Lukavac 3,4 % i Lopare 5,0 %. Prema tome, samo u opštinama Tuzla, Lukavac, Lopare i Banovići procenat nepismenih muškaraca ove starosne kategorije je manji od republičkog prosjeka. Procenat nepismenog ženskog stanovništva ove starosne kategorije u Republici iznosi 16 %. Samo je u opštinama Tuzla, Banovići i Lukavac manji procenat nepismenih u ovoj kategoriji od republičkog prosjeka, dok je u svim ostalim opštinama iznad njega.

Što se ide dalje ka starijim kategorijama stanovništva, procenat nepismenih se naglo penje. Ponovo, izuzev opštinu Tuzla, on je znatno iznad republičkog prosjeka. S ekonomskog, kulturnog, prosvjetnog i socijalnog stanovišta, pored izloženih podataka o velikom procentu nepismenog stanovništva u starosnoj kategoriji do 19 godina, vrlo velik problem pričinjava i visok procenat nepismenog stanovništva ne samo ukupnog nego i muškaraca, a naročito žena, u svim ostalim starosnim kategorijama i u svim opštinama ovog industrijskog područja, izuzimajući jedino opštinu Tuzla. Faktično, kategorije stanovništva 20—64 godine starosti sačinjavaju najvećim dijelom njegov aktivni dio. Na njemu leži proizvodnja u svim privrednim djelatnostima, pa zbog toga i problem njegove nepismenosti ima uticaja na proizvodnju, a takođe i nivo njegovog kulturnog života.

Naročito je procenat nepismenog stanovništva visok u privredno nerazvijenim opštinama, odnosno onima opštinama u kojima dominira poljoprivredna djelatnost. Poznato je da se upravo iz ovih opština alimantiraju potrebe radne snage u privredno razvijenijim područjima. Drugo je pitanje kakva je perspektiva industrijske proizvodnje, povećanje produktivnosti rada s ovakvim nepismenim radnicima i njihovim prekvalifikacijama. S druge strane, ni u unapređenju poljoprivredne proizvodnje na seljačkim gazdinstvima neće se moći učiniti odlučniji uspjeh s ovako visokim procentom opšte nepismenosti seljaka.

Poseban problem takođe predstavlja očajno visok procenat nepismenog ženskog stanovništva u svim kategorijama, a naročito u kategorijama iznad 20 godina starosti. Ako se apstrahira starosna kategorija iznad 65 godina, za koju se, pored velikog broja nepismenih u mlađim kategorijama, ne bi isplatilo, možda, za sada trošiti sredstva za opismenjavanje (premda se i to sa socijalnog stanovišta može da ospori i podvrgne kritici), toliki procenat nepismenog ukupnog, a naročito ženskog, stanovništva u blizini Tuzle, kao značajnog kulturnog i prosvjetnog centra (koji, uzgred budi rečeno, ima i dva fakulteta), baca sjenku na prosvjetnu i kadrovsku politiku u posljednjih 20 godina u ovom području, a da se i ne pominje, po njenim promašajima, prosvjetna politika stare Jugoslavije. Procenat od 43,9 nepismenog ukupnog stanovništva u opštini Kalesija u starosnoj kategoriji 20—34 godine i 71,1 u kategoriji 35—64 godine, a žena, u ovim starosnim kategorijama, 74,2,

odnosno 92,0, zaista ne može naći opravdanje čak ni u feudalnoj prošlosti, od koje je na ovom teritoriju već prošlo preko 40 godina.

Pored podataka o ukupnom stanovništvu, s obzirom na cilj proučavanja društveno-ekonomskih promjena u ovom području, od posebnog je interesa razmatranje i podataka o poljoprivrednom stanovništvu.

3. PRIGRADSKO POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO

S obzirom na česte administrativno-teritorijalne promjene koje su se sprovodile u Bosni i Hercegovini od 1948. godine dalje, ovdje, na žalost, nije moguće koristiti se statističkim popisima iz ove i 1953. godine bez prethodnog svodenja njihovih podataka na administrativno-teritorijalne jedinice iz posljednjeg popisa u 1961. godini. Zbog obima takvih preračunavanja ono je izvršeno samo za posljednja dva popisa, tj. za popis u 1953. i u 1961. godini: Prema preračunatim podacima popisa stanovništva iz 1953. godine na teritorijalnu podjelu iz 1961. godine i popisa iz 1961. godine, broj poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva u opštinama područja što gravitira Tuzli bio je u 1953. i 1961. godini kako slijedi:

Struktura stanovništva po zanimanju i aktivnosti

Tabela 15.

Opština	Stanovništvo				Aktivno poljoprivredno stanovništvo		Aktivno nepoljoprivredno stanovništvo	
	Poljoprivredno		Nepoljoprivredno					
	1953.	1961.	1953.	1961.	1953.	1961.	1953.	1961.
Tuzla	13 110	8 962	46 971	69 793	6 700	3 916	21 868	23 641
Živinice	12 217	10 655	11 109	19 139	5 272	5 198	3 698	5 097
Kalesija	17 211	17 900	4 408	9 021	7 281	7 274	1 713	2 304
Gračanica	22 677	23 010	11 437	17 685	9 905	10 947	3 649	5 294
Srebrenik	18 073	16 699	5 893	11 479	7 579	6 823	2 080	3 122
Lopare	17 440	14 522	18 590	29 703	8 182	2 918	6 526	12 418
Loparec	24 804	25 406	4 275	6 785	10 577	10 660	1 901	2 211
Banovići	5 231	4 422	6 781	12 550	2 300	2 008	5 103	4 328

Ova tabela je interesantna zbog toga što pokazuje karakteristične pojave promjena i kretanja ne samo u izrazitim industrijskim opštinama, kao što su Tuzla, Živinice, Lukavac i Banovići, nego i u svim ostalim opštinama gravitacionog područja tuzlanskog industrijskog bazena.

U privredno razvijenijim opštinama karakteristično je da opada broj ukupnog, a takođe i aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Nasuprot ovome, raste broj ukupnog i aktivnog nepoljoprivrednog stanovništva. Među pomenutim opštinama naročito su izrazite tendencije takvog daljeg kretanja u opštinama Tuzla, Živinice, Lukavac i Banovići.

Vrlo je interesantan primjer industrijski razvijene opštine Lukavac, jer je u njoj zabilježeno, iako ne toliko jako, opadanje broja ukupnog poljoprivrednog stanovništva, ali je zato vrlo karakteristično jako opadanje njegovog aktivnog dijela. Broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva za svega 8 godina, tj. od 1953. do 1961. godine, opao je od

8 182 iz 1953. na svega 2 918 u 1961. godini, tj. opao je za 5 264 ova stanovnika, ili za oko 65 %, dok je broj ukupnog nepoljoprivrednog stanovništva porastao od 18 590 na 29 703, ili za 62 %, a njegovog aktivnog dijela sa 6 526 na 12 418, tj. za 5 892, odnosno za 92 %.

U privredno nerazvijenim opštinama, čiji su najizrazitiji predstavnici u gravitacionom području Tuzla-Kalesija, Srebrenik i Lopare, karakteristično je, međutim, da broj ukupnog poljoprivrednog stanovništva stagnira, neznatno opada ili raste, a među njim i broj njegovog aktivnog stanovništva. Međutim, i ovdje, kao i u privredno razvijenijim opštinama ovoga područja, znatno raste broj nepoljoprivrednog i, u ovome, aktivnog stanovništva.

Poslije razmatranja ovih podataka o društveno-ekonomskim kretanjima i promjenama u ovom području, koja su posljedica relativnog brzog tempa industrijskog razvitka, nameće se pitanje kakve se posljedice od toga mogu očekivati u poljoprivredi? Sigurno je, ako bi i dalje ostala agrarna struktura ovakva kakva je sada, s usitnjenim individualnim poljoprivrednim gazdinstvima i sa mnogobrojnim odvojenim parcelama, da će se u poljoprivredi sve više pojavljivati porast »mješovitih«, »nepoljoprivrednih« i »staračkih« gazdinstava, odnosno gazdinstava sa sve manje radne snage za poljoprivrednu proizvodnju. Pošto se eventualnom racionalizacijom proizvodnje u individualnim seljačkim gazdinstvima neće moći postići vidniji rezultati u poljoprivrednoj proizvodnji zbog stalnog opadanja radne snage, odnosno opadanja broja aktivnih članova koji rade u poljoprivredi, to će se smjer proizvodnje morati sve više da pomjera u pravcu onih kultura koje ne trebaju mnogo ljudske aktivne radne snage, odnosno prema livadama i pašnjacima, kao površinama potrebnim za veću stočarsku proizvodnju.

Kakva se pomjerainja pojavljuju u poljoprivrednoj proizvodnji u gazdinstvima u kojima je nastalo naglo smanjenje broja aktivnih poljoprivrednih stanovnika, nabolje pokazuje primjer područje opštine Lukavac i Banovići. Na putovanju po ovim opštinama u vrijeme vegetacije primjećuje se da se znatne površine oranica iskorištavaju kao prirodne livade i pašnjaci, a manje kao umjetne livade i pašnjaci, iako se veći dio ovih opština nalazi u ravnici, u dolini rijeke Spreče i njenih pritoka, a ima visoku potencijalnu plodnost. Orijentacija, odnosno pomjeranje, proizvodnje u pravcu livadarstva, odnosno stočarstva, je uslijedila zbog toga što je u području opštine Lukavac opao broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva, kao što je to već naprijed navedeno, od 8 182 iz 1953. godine na svega 2 918 stanovnika u 1961. godini, a u području opštine Tuzla od 6 700 na 3 916, što znači da se broj tog stanovništva za 8 godina smanjio za 5 264 u prvoj, a u drugoj za 2 784 stanovnika. Istovremeno se broj aktivnog nepoljoprivrednog stanovništva uvećao u opštini Lukavac od 6 526 u 1953. na 12 418 u 1961. godini, ili za 5 892 ova stanovnika više, a u opštini Tuzla za 1 773. Prema tome, industrija u području prve opštine je, vjerovatno, asimilirala ne samo 5 264 aktivna poljoprivredna stanovnika iz ovog područja nego se povećao i broj nepoljoprivrednog aktivnog stanovništva još za preko 600 stanovnika, koji su ovamo preselili iz drugih područja, a u području opštine više je opao broj aktivnog poljoprivrednog nego što je porastao broj aktivnog nepoljoprivrednog stanovništva.

Preorijentacija na livadarsko-stočarsku proizvodnju u području privredno razvijenih opština morala je neminovno nastupiti zbog nedostatka aktivne radne snage u seljačkim gazdinstvima skoro svih kategorija površine i prepuštanja proizvodnje kuće domaćicama i djeci. Ovako se i dalje zadržava vlasništvo nad gazdinstvom, ali se ono iz navedenog razloga iskorištava ekstenzivno za stočnu proizvodnju, iako društvene potrebe ovdje iziskuju znatno veću i intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju, naročito u stočarstvu i povrtlarstvu. Karakteristično je pri tome i to da su i u nizinskom, najproduktivnijem, području poljoprivrede ove opštine seljačka gazdinstva razdrobljena na mnogobrojne odvojene parcele ograđene zapuštenim širokim živicama. Smatra se da je pod ovakvim živicama izbačeno iz poljoprivredne proizvodnje oko 10 % najplodnijih površina zemljišta.

Ovdje je kao karakterističan primjer apostrofirani primjer samo ova dva opštinska područja. U tom pravcu će se, moglo bi se reći, kretati kao po nekoj opštoj zakonitosti makroekonomika i mikroekonomika u poljoprivredi i drugih industrijski razvijenih opština.

4. DISTRIBUCIJA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA PREMA VELICINI INDIVIDUALNIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTVA

Prema popisu stanovništva iz 1961. godine, utvrđen je u području opština koje su obuhvaćene ovim proučavanjem sljedeći broj ukupnog poljoprivrednog, mješovitog i nepoljoprivrednog stanovništva prema veličini poljoprivrednih gazdinstava koji je izložen u tabeli 16.

Strukturalne promjene u društveno-ekonomskim kretanjima na selu ovoga područja još reljefnije se ocrtavaju u relativnim brojevima. Te promjene su vrlo izrazite između pojedinih opština, iako one granice jedne sa drugima.

Struktura stanovništva u % prema ukupnom

Tabela 16.

Opština	Poljoprivredno	Mješovito	Nepoljoprivredno
Tuzla	7	34	59
Živnice	21	56	23
Kalesija	53	38	9
Gračanica	37	39	24
Srebrenik	44	42	14
Lukavac	22	49	29
Lopare	71	21	8
Banovići	16	39	45

Na osnovi ovih strukturalnih proporcija stanovništva prema izvoru prihoda neće se pogriješiti ako se izvuče zaključak da je privredna razvijenost pojedinih opština obrnuto proporcionalna sa brojem i udjelom poljoprivrednog stanovništva, a upravno proporcionalna sa porastom broja nepoljoprivrednih stanovnika. Poznato je da je opštinsko područje Tuzle najrazvijenije, na što utiče u prvom redu sam grad Tuzla kao bivši sreski centar, pored mnogih privrednih preduzeća, administrativnih i komunalnih ustanova.

Domaćinstva prema vrstama i veličini gazdinstava u ha

Tabela 17.

Opština	Vrsta domaćinstva prema izvoru prihoda	Ukupan broj domaćinstva	Bez zemlje	Do 1 ha	1,01—5,00	5,01—8,00	8,01—10,00	10,00— 15,0	15,01 i više ha
Tuzla	Svega	82 439	37 690	24 083	17 325	2 305	492	241	73
	poljoprivredno	6 072	103	1 175	3 483	840	289	120	34
	mješovito	27 141	118	12 192	13 035	1 427	188	104	39
	nepoljoprivredno	49 226	37 469	10 516	907	38	15	17	—
Živinice	Svega	29 794	4 388	10 201	12 206	2 190	458	180	12
	poljoprivredno	6 268	20	1 080	3 729	1 107	269	87	—
	mješovito	16 630	140	6 649	9 403	1 082	189	93	12
	nepoljoprivredno	6 896	4 228	2 562	94	1	—	—	—
Kalesija	Svega	26 921	907	7 844	13 612	3 499	808	317	32
	poljoprivredno	14 473	24	2 213	8 718	3 532	647	229	31
	mješovito	9 982	56	3 820	4 870	966	161	87	1
	nepoljoprivredno	2 466	827	1 589	24	1	—	1	—
Gračanica	Svega	40 695	6 783	8 659	17 984	4 503	1 380	975	292
	poljoprivredno	15 052	85	1 555	8 375	3 035	977	723	244
	mješovito	17 101	74	5 275	9 554	1 468	387	252	47
	nepoljoprivredno	8 542	6 624	1 829	55	—	16	—	1

Srebrenik

Svega	28 178	2 151	7 566	13 715	3 180	911	454	112
poljoprivredno	12 562	7	1 789	7 599	2 088	625	350	43
mješovito	11 504	89	3 780	6 059	1 090	285	104	69
nepoljoprivredno	4 112	2 055	1 997	57	2	1	—	—

Lukavac

Svega	44 225	8 213	16 525	15 937	2 271	643	360	74
poljoprivredno	9 988	49	1 880	5 857	1 447	372	244	63
mješovito	21 390	56	9 986	10 031	822	271	116	11
nepoljoprivredno	12 847	8 108	4 659	49	2	—	—	—

Lopare

Svega	32 195	2 650	4 186	16 714	5 799	1 793	926	60
poljoprivredno	22 891	306	2 130	13 031	4 939	1 576	800	47
mješovito	6 332	105	1 353	3 642	857	216	126	13
nepoljoprivredno	2 972	2 239	683	41	3	1	—	—

Banovići

Svega	17 131	6 969	3 396	5 485	909	237	75	8
poljoprivredno	2 840	4	329	1 941	394	79	56	8
mješovito	6 707	14	2 447	3 535	515	158	19	—
nepoljoprivredno	7 584	6 951	620	9	—	—	—	—

Zbog toga se u ovom opštinskom području već smanjilo poljoprivredno stanovništvo na svega 7 % u ukupnom broju stanovništva.. Iza Tuzle po ovom kriteriju privredne razvijenosti došle bi po redu opštine Banovići, Lukavac, Živinice, Gračanica, Srebrenik, Kalesija i Lopare. Ove dvije posljednje opštine su faktično privredno i najnerazvijenije u prigradskom području Tuzle, jer imaju 53, odnosno 71 % poljoprivrednog stanovništva, iako se nalaze u radijusu od svega oko 30 km od grada Tuzle. Sigurno je da će ova opštinska područja, ukoliko se poboljšaju saobraćajne prilike, predstavljati rezervu radne snage za dalji razvitak industrije u ovom prigradskom području. Jedino kroz ova dva opštinska područja ne prolazi željeznička pruga, dok kroz ostala prolazi. To je značajan faktor koji utiče naročito na broj mješovitog stanovništva u pojedinim opštinama prigradskog područja Tuzle. Poznato je da se stanovništvo koje spada u ovu kategoriju »prema izvoru prhoda« jednostrano, ali stalno, polarizuje u kategoriju nepoljoprivrednog stanovništva. Tempo te polarizacije je tim brži ukoliko je brži razvitak industrije i saobraćaja.

U izlaganju daljih karakteristika društveno-ekonomskih promjena ovoga prigradskog područja od značaja je razmotriti distribuciju stanovništva prema pojedinim kategorijama površine individualnih poljoprivrednih gazdinstava:

*Poljoprivredno stanovništvo prema kategorijama
veličine gazdinstava u ha*

Tabela 18.

Opština	Poljoprivredno stanovništvo	Bez zemlje	Površina gazdinstva						
			do 2 ha	2—3	3—5	5—8	8—10	10—15	15 ha
Tuzla	6 072	103	2 533	970	1 155	840	289	120	34
Živinice	6 268	20	2 110	1 024	1 575	1 107	269	87	—
Kalesija	14 473	24	4 667	2 651	3 513	3 532	647	229	31
Gračanica	15 052	85	3 926	2 202	3 802	3 035	977	723	244
Srebrenik	12 562	7	4 186	2 078	3 124	2 088	625	350	43
Lukavac	9 988	49	3 847	1 658	2 232	1 447	372	244	63
Lopare	22 891	306	5 619	3 705	5 857	4 939	1 576	800	47
Banovići	2 840	4	329	1 118	1 317	394	79	56	8

Najviše poljoprivrednih stanovnika ima kategorija seljačkih gazdinstava do 2 ha površine, izuzev područja opština Lopare i Banovići. Međutim, sve kategorije gazdinstava ne podudaraju se u broju poljo-

privrednih stanovnika srazmjerno svom udjelu u ukupnom broju. U izrazito poljoprivrednim opštinama najviše se individualnih gazdinstava nalazi u kategoriji 3—5 ha, ali u toj kategoriji, izuzev opštine Lopare i Banovići, nije i najveći broj poljoprivrednog stanovništva, nego se on nalazi u kategoriji do 2 ha površine gazdinstava. U izrazito industrijskim opštinama Tuzla i Lukavac, međutim, najveći je broj poljoprivrednih gazdinstava i najveći broj poljoprivrednih stanovnika u kategoriji veličine posjeda do 2 ha. Na veći broj gazdinstava u ovim opštinama u kategoriji do 2 ha uticala je veća potražnja zemlje stalno zaposlenih stanovnika iz drugih opština koji rade u privrednim preduzećima u ove dvije opštine.

Tendencija sitnjenja individualnih poljoprivrednih gazdinstava u industrijski razvijenim opštinama izrazila se ovdje i u znatno manjoj prosječnoj veličini gazdinstava nego u industrijski nerazvijenim opštinama. Tako prema popisu individualnih poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine proizlazi da im je u opštinama ovog prigradskog područja bila prosječna površina obradivog zemljišta u hektarima: Tuzla 1,4, Živinice 1,7, Kalesija 2,3, Gračanica 2,4, Srebrenik 2,1, Lukavac 1,4 i Lopare 2,7. Ovakvo usitnjavanje gazdinstava neminovno vodi ka sve težim i neekonomičnijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju. Ovo je, uostalom, zakonita pojava da je u područjima sa većom gustoćom naseljenosti stanovništva prosječna veličina individualnih poljoprivrednih gazdinstava manja nego u područjima koja su rjeđe naseljena.

Prosječan broj članova po jednom seljačkom domaćinstvu, međutim, postepeno raste sa veličinom njegovog gazdinstva. Tako je on iznosio u kategoriji veličine do 1 ha u svim opštinama obuhvaćenim ovim proučavanjem 4,4, a u kategorijama 5—8 ha i preko 8 ha penje se na 8 i preko 8 članova domaćinstva. Slična proporcija je i među aktivnim članovima poljoprivrednih domaćinstava.

5. AGRARNA NASELJENOST (STANOVNIŠTVO I ZEMLJIŠNA POVRŠINA)

U razmatranju pitanja agrarne naseljenosti i prenaseljenosti ne može se ono tretirati samo poređenjem broja stanovništva sa ukupnom zemljišnom površinom. Ako bi se uzeo samo ovaj kriterij, tada bi, npr., bivši srez Subotica u Vojvodini bio naseljeniji nego bivši srez Tuzla, a to bi se isto moglo konstatovati i za pojedina opštinska područja. Pošto ukupne zemljišne površine između pojedinih područja imaju različitu katastarsku strukturu kultura i njihovog kvaliteta, realniju sliku agrarne naseljenosti ili prenaseljenosti pruža relacija između broja stanovništva prosječno prema površini obradivog i oraničnog zemljišta kao najproduktivnijih katastarskih kultura. Po ovom kriteriju agrarna naseljenost u pojedinim opštinama tuzlanskog prigradskog područja bila je u 1961. godini ovakva:

Stanovništvo i zemljišna površina

Tabela 19.

Opština	Broj stanovnika prosječno po 1 ha površine		
	Ukupne	Obradive	Oranične
Tuzla	2,2	3,8	5,1
Gračanica	1,5	2,1	2,4
Kalesija	1,8	2,3	2,9
Lopare	1,3	2,4	2,7
Lukavac	2,2	3,8	5,1
Srebrenik	1,7	2,5	3,1
Živinice	2,2	2,5	3,1
Banovići	2,0	2,9	3,9

Iz ovih podataka je očigledna relativno velika agrarna prenaseljenost u svim opštinama prigradskog područja Tuzle. Razumljivo je da, s obzirom na njihovu nejednaku privrednu razvijenost, postoje velike razlike i u prenaseljenosti. Uočava se izvjesna korelacija između privredne razvijenosti i broja stanovništva po 1 ha oranične površine. Uglavnom što je neka opština privredno razvijenija, to je i broj stanovništva, odnosno naseljenost prosječno po 1 ha obradive i oranične površine, veći. U prigradskom području je najveća agrarna naseljenost u opštinama Tuzla, Lukavac i Banovići kao privredno najrazvijenijim, a znatno je niža u opštinama Gračanica, Kalesija i Lopare, koje spadaju u ekonomski nerazvijene opštine. S obzirom na ovakvu agrarnu prenaseljenost u opštinama ovog područja još više se ističe potreba i značaj što bolje iskorištavanja relativno malih površina zemljišta, koje se danas slabo i ekstenzivno iskorištavaju u poređenju sa njihovim potencijalnim snagama, a i potrebama poljoprivrednih proizvoda.

DOMAĆINSTVA PREMA IZVORU PRIHODA

Za proučavanje društveno-ekonomskih promjena na selu značajno je razmotriti posebno strukturu individualnih poljoprivrednih gazdinstava sa gledišta da li se njihovi članovi bave poljoprivredom svi ili djelimično, da li su svi aktivni članovi zaposleni stalno u drugim privrednim djelatnostima i da li gazdinstva imaju ili uopšte nemaju sposobne radne snage. S ovog gledišta uobičajena je klasifikacija individualnih poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava na »poljoprivredna«, »mješovita«, »nepoljoprivredna« i na domaćinstva bez aktivnih članova, odnosno sposobne radne snage, tj. domaćinstva za koja se sve više ustaljuje naziv »staračka domaćinstva«, odnosno staračka seljačka gazdinstva.

Popisom iz 1960. godine utvrđen je sljedeći broj ove četiri vrste individualnih poljoprivrednih gazdinstava:

Vrste individualnih poljoprivrednih gazdinstava

Tabela 20.

Opština	Poljoprivredna		Mješovita		Nepoljoprivredna		Bez aktivnih članova (staračka)	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%		
Tuzla	1 790	24,9	4 164	57,6	1 068	14,8	207	2,8
Živinice	1 452	33,9	2 318	54,4	432	10,1	77	1,8
Kalesija	2 878	64,2	1 332	29,7	196	4,4	77	1,7
Gračanica	3 527	54,4	2 636	40,6	250	3,9	71	1,1
Srebrenik	2 407	53,3	1 728	38,2	310	6,9	79	1,7
Lukavac	2 519	37,3	3 576	53,0	509	7,6	142	2,1
Lopare	4 372	74,3	1 239	21,1	192	3,3	80	1,3
Banovići	616	33,8	1 055	57,8	138	7,6	16	0,8

Na ovoj tabeli se reljefno izdvajaju sve ove četiri vrste individualnih poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava i razlike između privredno razvijenih i nerazvijenih opština. Razvijenije opštine se ističu znatno manjim brojem i procentom »čistih« poljoprivrednih gazdinstava u usporedbi s nerazvijenim opštinama. One imaju veći broj i procenat »mješovitih«, »nepoljoprivrednih« i »staračkih gazdinstava« od nerazvijenih opština. Budući da ovaj proces rastrojavanja individualnih poljoprivrednih gazdinstava neprekidno teče dalje, brže ili sporije zavisno od uslova i mogućnosti zaposlenja aktivnih članova poljoprivrednih domaćinstava u drugim privrednim djelatnostima, on istovremeno otvara mogućnosti prelaska zemljišnih površina u društveno vlasništvo i posjed u cilju stvaranja krupnih socijalističkih dobara, upravo u području u kojem će se zbog koncentracije stanovništva i urbanizacijom osjećati sve veće potrebe za poljoprivrednim proizvodima.

Između ove četiri kategorije individualnih poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava najveći problem u iskorištavanju zemljišta predstavljaju društvenoj zajednici »nepoljoprivredna« domaćinstva i domaćinstva bez aktivnih članova. Nije tu samo problem u tome što ova gazdinstva u sadašnjim prilikama moraju da izrabljuju, ako to mogu, tuđu radnu snagu već je on još više u tome što se u blizini velikih konzumnih centara iskorištavaju kapaciteti za poljoprivrednu proizvodnju slabije nego na »čistim« i »mješovitim« individualnim poljoprivrednim gazdinstvima.

Pored ukupnog broja ove četiri vrste poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava koja posjeduju poljoprivredno zemljište, bitan značaj imaju i podaci koliko ovih gazdinstava ima u pojedinim kategorijama veličine posjeda.

Iz podataka u tabeli 21 vrlo je izrazito, a to je posebno karakteristično, da do kategorije gazdinstava 5—8 ha ima sve četiri vrste gazdinstva — »poljoprivredna«, »mješovita«, »gazdinstva nepoljoprivrednika« i »staračka«, odnosno bez sposobne radne snage, u svim opštinama. U nekim opštinama ima čak nepoljoprivrednih i staračkih gazdinstava i u kategorijama veličine 10—15 ha. Kada bi se dosljedno spro-

vodile agrarno-političke mjere, sigurno je da nepoljoprivrednih gazdinstava ne bi smjelo biti u ovoj kategoriji veličine posjeda. Staračka gazdinstva, međutim, sa ovom površinom moraju angažovati tuđu radnu snagu, davati veći dio svoga zemljišta u zakup ili ga ostavljati van obrade, odnosno proizvodnje, što predstavlja veliku ekonomsku štetu njima, a još više društvenoj zajednici.

Vrste individualnih poljoprivrednih gazdinstava prema veličini posjeda

Tabela 21.

Opština	Vrsta gazdinstava		2—3	3—5	5—8	8—10	10—15	Preko 15 ha
	a = poljoprivredna b = mješovita c = nepoljoprivredna d = staračka	Do 2 ha						
Tuzla	a	896	240	318	214	61	44	13
	b	2 551	584	558	308	68	50	15
	c	899	84	42	31	5	3	—
	d	144	28	22	8	2	2	1
Živinice	a	612	222	297	209	65	43	4
	b	1 634	291	334	178	47	22	2
	c	379	25	18	9	—	—	—
	d	56	7	10	3	1	—	—
Kalesija	a	863	481	669	469	119	66	11
	b	793	187	186	127	18	16	5
	c	164	16	9	7	—	—	—
	d	55	7	8	6	—	1	—
Lukavac	a	803	249	327	224	58	41	11
	b	1 771	300	311	135	36	21	12
	c	394	34	33	12	—	1	—
	d	105	7	10	5	1	—	—
Gračanica	a	960	438	647	510	159	167	52
	b	831	226	237	154	39	37	13
	c	168	16	15	1	—	—	—
	d	28	12	9	4	1	—	1
Srebrenik	a	872	398	518	415	104	86	14
	b	931	258	276	165	57	34	7
	c	261	28	18	2	—	1	—
	d	57	9	10	2	—	1	—
Lopare	a	624	336	621	473	131	115	11
	b	298	160	221	154	53	32	4
	c	74	18	15	1	—	—	—
	d	25	5	7	3	—	—	—
Banovići	a	260	109	124	86	26	1	8
	b	611	144	143	103	27	12	5
	c	122	7	5	3	1	—	—
	d	14	2	—	—	—	—	—

U poređenju industrijski razvijenih i nerazvijenih opština vidi se da su se društveno-ekonomska kretanja i promjene vrlo karakteristično izrazili u povećanju broja naročito mješovitih gazdinstava. Tako je u izrazito industrijski razvijenim opštinama ovoga područja: Tuzli, Lukavcu, Živinicama i Banovićima, broj »mješovitih gazdinstava« u kategorijama površine do 2 i 2—3 ha znatno veći nego broj ne samo poljoprivrednih nego i svih ostalih vrsta gazdinstava u ove dvije kategorije površine. U opštini Tuzla i Banovići ova kretanja u agrarnoj strukturi poprimala su najizrazitiji oblik, jer je broj mješovitih poljoprivrednih gazdinstava ne samo u pomenute dvije nego i u svim ostalim kategorijama agrarne strukture znatno veći od broja ostalih vrsta gazdinstava. Sigurno je da ova vrsta gazdinstava, naročito u neposrednoj blizini centara pomenutih industrijski razvijenih opština, a posebno u višim kategorijama, ne može uvijek dobiti odgovarajuću radnu snagu sposobnu za poljoprivrednu proizvodnju zbog toga što su mogućnosti zarade u industrijskim preduzećima znatno veće nego u poljoprivredi. Kako se to odražava na poljoprivrednu proizvodnju, može se pretpostaviti naročito u područjima opština Tuzla i Banovići u kojima ima mješovitih gazdinstava u svim kategorijama površine više nego svih ostalih gazdinstava zajedno. Uglavnom usljed nedostatka sposobne radne snage u ovim gazdinstvima u neposrednoj blizini tuzlanskih industrijskih centara, što je uostalom pojava i oko drugih industrijskih centara u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, poljoprivrednu proizvodnju, i uopšte iskorištavanje poljoprivrednog zemljišta, karakterizira prelazak sa radnointenzivnih na radnoekstenzivne kulture.

Nasuprot industrijski razvijenijim opštinama, u poljoprivrednim, odnosno industrijski nerazvijenim, opštinama apsolutno dominira broj »čistih poljoprivrednih« u broju svih ostalih vrsta individualnih gazdinstava. To je, nesumnjivo, jedna od najbitnijih diferencija između ovih i industrijskih, odnosno privredno razvijenih opština.

ZEMLJOVLASNIČKI ODNOSI I OBLICI ISKORIŠĆAVANJA ZEMLJE

U zemljovlasničkim odnosima na privatnom sektoru ističe se najviše međuseljački promet zemlje, a u ovome zakup, kupovina, uzurpacije, diobe gazdinstava i darivanja.

Individualna poljoprivredna gazdinstva mogu se prema zakupu zemljišta podijeliti u tri kategorije:

- 1) gazdinstva koja daju i uzimaju zemlju u zakup,
- 2) gazdinstva koja daju zemlju u zakup, i
- 3) gazdinstva koja uzimaju zemlju u zakup.

Od ove tri grupacije prva je najrjeđa. Ukupno, prema popisu individualnih poljoprivrednih gazdinstava u 1960. godini, bilo je u opštinama Tuzla 13, Živiniće 9, Kalesija 38, Lukavac 16, Gračanica 56, Srebrenik 30, Lopare 21 i Banovići 24 gazdinstva koja daju i uzimaju zemlju u zakup.

Iza ove prve grupacije po brojnosti je znatno veća od nje druga, u koju spadaju gazdinstva koja su samo davala zemlju u zakup. Za ovaj oblik iskorištavanja zemljišta karakteristično je da je u privredno nerazvijenim opštinama ovog prigradskog područja apsolutno i relativno

više, čak i za oko 100 %, slučajeva davanje zemlje u zakup nego u privredno razvijenim opštinama. Ono je iznosilo u opštinama: Tuzla 4 %, Živinice 4 %, Lukavac 6 %, Gračanica 13 %, Srebrenik 11 % i Lopare 11 %.

Najbrojnija je grupacija gazdinstava koja je samo uzimala zemlju u zakup. Ona je za oko 50 % veća od druge, koja je samo davala zemlju u zakup. Tolika razlika između ove dvije grupacije potiče otuda što je zemlju jednog gazdinstva koje ju je davalo u zakup uzimalo jedno ili više gazdinstava. Među ovima se nalaze i ona koja su uzimala zemlju u zakup iz opštinskog zemljišnog fonda, uglavnom takve manje parcele koje nisu uzele za iskorištavanje poljoprivredne organizacije. Isto kao i u prethodnoj grupi, tako i u ovoj apsolutno i relativno znatno više gazdinstava uzima zemlju u zakup u nerazvijenim opštinama nego u razvijenim. Dok je u području razvijenih opština: Tuzla, Živinice i Banovići, uzimalo zemlju u zakup 6—8% individualnih gazdinstava, dotle se u privredno nerazvijenim opštinama ovaj procenat kretao u Loparama i Srebreniku oko 15 %, Kalesiji oko 17 % i u opštini Gračanica oko 18 %.

Pored ukupnog broja individualnih gazdinstava koja su davala ili uzimala zemlju u zakup, za još konkretnije sagledavanje ovakvih transakcija i tendencija raspolaganja zemljištem od bitnog značaja je i pitanje koje kategorije individualnih poljoprivrednih gazdinstava su u tome učestvovala i u kojem broju? Podaci o tome izgrađeni na osnovi popisa individualnih poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine daju se u tabeli 22.

Davanje i uzimanje zemlje u zakup

Tabela 22.

Opština	Broj gazdinstava koja su davala i gazdinstava koja su uzimala zemlju u zakup po kategorijama veličine											
	do 2 ha		2—3 ha		3—5 ha		5 - 8 ha		8—10 ha		preko 10 ha	
	d	u	d	u	d	u	d	u	d	u	d	u
Tuzla	28	209	13	67	17	86	12	48	3	13	6	8
Živinice	279	116	110	31	104	46	61	33	17	12	22	9
Kalesija	249	296	85	101	132	170	77	148	29	26	41	23
Gračanica	94	250	41	103	45	208	42	180	7	50	2	83
Lukavac	150	172	69	67	94	88	55	45	32	15	—	8
Srebrenik	39	262	21	105	35	158	15	129	4	36	13	24
Lopare	137	96	44	71	63	155	21	110	4	38	7	34
Banovići	46	145	14	42	25	44	16	34	7	11	5	6

d = davala zemlju u zakup

u = uzimala zemlju u zakup.

Sa manjim izuzecima, iz ovih podataka može se izvući općenito zaključak da u svim opštinama i skoro u svim kategorijama individualnih poljoprivrednih gazdinstava više ima onih koja su zemlju uzimala u zakup od onih koja su je davala u zakup. Izuzetak čini opština Živinice, u kojoj u svim kategorijama individualnih poljoprivrednih gazdinstava, ima veći broj gazdinstava koja su zemlju davala nego gazdinstava koja su je uzimala u zakup, dok je to u opštini Lukavac slučaj u kategorijama od druge kategorije (2—3 ha) do kategorije sa preko 10 ha i — u prvoj kategoriji.

Po sudjelovanju kategorija gazdinstava u davanju i uzimanju zemlje u zakup u ukupnom njihovom broju po površini dominira prva kategorija, tj. kategorija do 2 ha. Na osnovi toga može se izvući zaključak da se najveći dio ove transakcije u posjedovanju zemlje uopšte sprovodi u ovoj kategoriji. Po pojedinim opštinama procentualno je iznosilo davanje, odnosno uzimanje, zemlje u zakup u poređenju s ukupnim brojem gazdinstava koja su učestvovala u ovoj transakciji kako slijedi:

Tabela 23.

Opština	Kategorija veličine gazdinstava u ha											
	do 2 ha		2—3		3—5		5—8		8—10		preko 10	
	d	u	d	u	d	u	d	u	d	u	d	u
Tuzla	35	48	15	15	23	21	15	11	4	3	8	2
Živinice	47	47	19	13	18	18	10	11	3	5	3	3
Kalesija	39	39	12	14	20	22	11	19	12	3	6	3
Gračanica	40	29	17	13	24	23	18	20	1	6	0	9
Lukavac	37	44	18	17	23	22	17	11	4	4	4	2
Srebrenik	30	38	16	15	25	22	10	18	11	5	9	2
Lopare	50	19	16	15	23	30	8	22	2	7	1	7
Banovići	41	51	17	14	22	15	19	12	6	3	4	2

d = davala zemlju u zakup (% od ukupnog broja)

u = uzimala zemlju u zakup (% od ukupnog broja).

Iz ovih odnosa je karakteristično da u industrijski najrazvijenijim opštinama Tuzli, Lukavcu i Banovićima, u kategoriji gazdinstava do 2 ha površine (među svim gazdinstvima u njihovom području u kojima je konstatovana ova transakcija sa zemljom), procentualno je više domaćinstava uzimalo nego davalo zemlju u zakup. Međutim, u gornjim kategorijama individualnih gazdinstava po površini posjeda više ih je davalo zemlju u zakup nego što ju je uzimalo.

U privredno zaostalijim opštinama, kao što su Srebrenik i Lopare, međutim, ne ponašaju se u vezi s ovim istovjetno sve kategorije njihovih gazdinstava. Tako, npr., u prvoj opštini u svim kategorijama gazdinstava do 5 ha veličine slične su relacije u transakcijama sa zakupom zemljišta kao i u od nje izrazito razvijenijoj opštini Lukavac. I ovdje, kao i u Lukavcu, kategorija gazdinstava sa najsitnijim posjedom procentualno više zemlju uzima nego što je daje u zakup. Međutim, u drugoj privredno nerazvijenoj opštini Lopare karakteristično je da je znatno više gazdinstava davalo zemlju u zakup nego što ju je uzimalo.

1. KUPOPRODAJNA ZEMLJISTA

Kao i davanje i uzimanje zemljišta u zakup, tako i kupovina zemljišta, kao i njegova prodaja, predstavlja indikator društveno-ekonomskih promjena koje se konstantno odigravaju na selu. Ove promjene u imovinskim odnosima su od posebnog značaja za ocjenu mogućnosti pro-

širenja zemljišta u socijalističkom vlasništvu i posjedu. Razumljivo je da je u ovom smislu od bitnog značaja i interesa gdje najintenzivnije nastaju takve promjene, a naročito ukoliko su one zahvatile nizinska područja kao područja najinteresantnija za proširenje socijalističkog sektora u prvom planu.

Prema popisu poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine u cijelom gravitacionom području Tuzle zabilježen je sljedeći broj ovih gazdinstava koja su kupovala zemlju:

Kupovina zemlje

Tabela 24.

Opština	Broj gazdinstava koja su samo kupovala zemlju						
	Ukupno do 2 ha	2—3	3—5	5—8	8—10	Preko 10 ha	
Tuzla	296	165	45	47	25	6	8
Živinice	220	120	28	46	11	7	8
Kalesija	325	97	53	75	72	15	13
Gračanica	357	90	47	85	91	16	26
Lukavac	219	126	25	35	18	8	7
Srebrenik	274	106	48	51	46	11	12
Lopare	148	23	26	54	24	13	8
Banovići	48	18	8	10	4	5	3

Najviše gazdinstava je kupovalo zemlju u području opštine Gračanica — 8 % od ukupnog broja, a zatim u opštinama: Kalesija 7 %, Srebrenik 6 %, Živinice 5 %, Lukavac 4 %, Lopare 4 %, Tuzla 4 % i Banovići 3 %.

Uzeto po kategorijama površine, odnosno veličine, gazdinstava, karakteristično je da su relativno više ulazila u promet zemljišta, odnosno kupovala zemlju, gazdinstva iznad 5 ha. Procenat ovih gazdinstava raste s približavanjem ka kategoriji do 10 ha i više površine. Tako, npr., dok u kategorijama ovakvih gazdinstava do 2 ha koja su kupovala zemlju procenat ne prelazi 5, dotle u višim kategorijama, u opštini Gračanica u kategoriji 5—8 ha on se čak penje na 13, u opštini Lukavac u kategoriji iznad 10 ha, 8, a u opštinama Srebrenik, Živinice i Kalesija iznosi oko 16, 11 i 13.

Iz ovih podataka o kupovini zemljišta, ipak, sa manjim odstupanjima, mogao bi se izvući opšti zaključak da procentualno, izuzev samu opštinu Tuzla, gazdinstva sa većom površinom ulaze više u kupovinu zemlje od gazdinstava u nižim kategorijama. Međutim, apsolutno daleko je veći broj gazdinstava koja su kupovala zemlju u nižim kategorijama, jer ona i dominiraju velikim brojem u agrarnoj strukturi ne samo ovih opština, koje spadaju u prigradski rejon Tuzle, nego i u Republici.

Još od bitnijeg su značaja za proširenje društvenog vlasništva na zemlju od njene kupovine podaci o prodaji po pojedinim kategorijama veličine pscjeda.

Prodaja zemlje

Tabela 25.

Opština	Broj gazdinstava koja su prodavala zemlju						
	Ukupno	do 2 ha	2—3	3—5	5—8	8—10	Preko 10 ha
Tuzla	171	69	20	32	29	6	16
Živinice	178	92	27	24	19	5	11
Kalesija	200	88	21	44	33	9	5
Grarčanica	215	83	29	48	29	9	17
Lukavac	189	105	22	32	22	5	3
Srebrenik	183	76	29	26	33	4	5
Lopare	79	31	13	13	14	3	5
Banovići	34	20	11	3	—	—	—

Iz usporedbe ovih podataka o broju individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja su prodavala zemlju sa brojem onih gazdinstava koja su je kupovala vidi se da je ovih posljednjih više za 636, odnosno za 52 %. Prema tome, dominira broj onih gazdinstava koja su zemlju kupovala. Takođe i u svim njihovim kategorijama veličine veći je broj onih gazdinstava koja su kupovala zemlju od gazdinstava istih kategorija koja su je prodavala. To znači da i težnja za povećanjem gazdinstava nadvisuje težnju za njihovim smanjenjem. Poremećen je odnos ponude i potražnje. Pošto je potražnja veća, ona utiče na povećanje zemljišne rente i cijene zemlje u prometu.

Uzeto po površini kupljene, odnosno prodane, zemlje, karakteristično je da su gazdinstva do 2 ha više prodavala nego kupovala zemlju. To znači da se ova gazdinstva u masi još više smanjuju. Međutim, gazdinstva 2—5 ha prodaju do 0,9 % svoje zemlje, a kupuju oko 1,5 %. Još izrazitija je ova tendencija u kategorijama gazdinstava iznad 5 ha zemljišnog posjeda. Prema tome, ove kategorije gazdinstava teže ka povećanju svojih zemljišnih površina, odnosno tzv. »osrednjačenju«.

Darivanja, odnosno poklona, zemljišta od strane privatnih vlasnika opštinama ima vrlo malo i rijetko; međutim, dioba gazdinstava ima relativno mnogo, ali nisu sve evidentirane u katastru i zemljišnom sudu (»gruntovnici«). One su špekulativnog karaktera, većinom u cilju smanjenja poreske progresije na katastarski prihod, ili, ako se radi o poljoprivrednicima koji postaju nepoljoprivrednici, u cilju svođenja posjeda na nezemljoradnički maksimum.

2. RADNI ODNOSI U INDIVIDUALNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA

U proučavanju društveno-ekonomskih kretanja i promjena na selu značajno pitanje predstavljaju radni odnosi. Među samim individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, a zatim između njih i privrednih organizacija, mogu se radni odnosi klasificirati u sljedeće dvije kategorije: a) davanje i uzimanje u najam ljudske radne snage i b) kooperacija između njih i proizvodnih organizacija.

a) *Davanje i uzimanje u najam ljudske radne snage*

Broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja su uzimala i davala radnu snagu, prema podacima popisa iz 1960. godine, bio je ovakav:

Uzimanje i davanje radne snage

Tabela 26.

Opština	Ukupan broj gazdinstava	Ne uzimaju tuđu radnu snagu	% od ukupnog broja gazdinstava	Uzimaju tuđu radnu snagu	% od ukupnog broja gazdinstava	Uzimaju i daju radnu snagu	% od ukupnog broja gazdinstava	Daju, a ne uzimaju radnu snagu	% od ukupnog broja gazdinstava
Tuzla	7 229	1 286	17,8	495	7	1 212	16,8	4 236	58,5
Zivinice	4 279	1 153	26,9	273	6	536	12,5	2 317	54,2
Kalesija	4 483	1 848	41,2	459	10	489	10,9	1 687	37
Lukavac	6 746	1 836	27,1	493	7	867	13,0	3 550	52
Gračanica	6 484	1 801	28,0	774	12	977	15,1	2 932	45
Srebrenik	4 524	1 601	35,2	415	9	475	10,5	2 033	41
Lopare	5 883	3 005	51,3	462	8	304	5,0	2 112	36
Banovići	1 825	470	26,2	53	3	122	7,2	1 180	65

Iz procentualnog udjela u opštem broju individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja nisu uzimala u najam tuđu radnu snagu može se između pojedinih privredno razvijenih i nerazvijenih opština utvrditi razlika, jer su ova gazdinstva u privredno razvijenim opštinama procentualno više zastupljena nego u nerazvijenim opštinama. U uzimanju tuđe radne snage, međutim, procentualno više učestvuju gazdinstva iz nerazvijenih opština! Tako je, npr., u području opštine Tuzla svega 7 % gazdinstava uzimalo u najam radnu snagu, u Lukavcu 8 %, a u privredno nerazvijenim — Srebreniku i Kalesiji, 9 %, odnosno 10 %. Ovi podaci su upravo suprotni pretpostavkama da individualna gazdinstva radi angažovanosti u industrijskim preduzećima treba više da unajmljuju tuđu radnu snagu. Činjenica da se više radne snage uzima u nerazvijenim opštinama za rad u individualnim gazdinstvima, međutim, može se da objasni time što tamo te radne snage ima više na raspolaganju i uz povoljnije uslove nego u privredno razvijenim opštinama, u kojima su privlačnije veće zarade van poljoprivrede.

U svim opštinama, međutim, postoje velike razlike između gazdinstava najniže i najviših kategorija veličine u eksploataciji tuđe radne snage. Ali ove razlike su približno iste između razvijenih i nerazvijenih opština. Tako je u razvijenim opštinama Tuzla i Lukavac u kategoriji do 2 ha uzimalo tuđu radnu snagu svega oko 5 % gazdinstava. Isti procenat gazdinstava iz ove kategorije uzimao je takvu radnu snagu i u nerazvijenim opštinama Kalesija i Srebrenik. U svim ovim opštinama, međutim, u kategoriji gazdinstava 10—15 ha eksploatacija tuđe radne snage bila je približno jednaka, jer je u Tuzli iznosila 22 %, Lukavcu

27 %, Kalesiji 25 % i u opštini Srebrenik 24 %. Prema tome, oko jedne četvrtine svih individualnih poljoprivrednih gazdinstava kategorije površine 10—15 ha u svim opštinama unajmljuje, odnosno eksploatiše, tuđu radnu snagu, odnosno stavlja je u kapitalistički radni odnos u poljoprivrednoj proizvodnji, koji se zasniva na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju.

Individualna gazdinstva koja uzimaju tuđu radnu snagu najčešće to čine zbog toga što prelivanjem sposobne radne snage iz ovih gazdinstava u druge privredne grane odlazi ne samo ranije suvišna radna snaga nego i radna snaga koja je potrebna u poljoprivredi. Zbog toga u »mješovitim«, »nepoljoprivredničkim, a naročito u tzv. »staračkim«, individualnim gazdinstvima (koja se nazivaju i gazdinstvima bez sposobne radne snage), pojavljuje se u sezoni poljoprivrednih radova njena veća ili manja oskudica.

Pored individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja su uzimala tuđu radnu snagu, skoro dva puta više ima takvih koja su uzimala i davala radnu snagu. Budući da je popisom ovih gazdinstava iz 1960. godine evidentiran samo njihov ukupan broj a ne iznose se uz to i podaci u kojem obimu i kome su davala i od koga uzimala radnu snagu, nije moguće zasnivati na tome sigurnije zaključke.

Još više individualnih poljoprivrednih gazdinstava s oblicima raspolaganja radnom snagom ima među gazdinstvima koja ne uzimaju tuđu radnu snagu. Međutim, najbrojnija su ona gazdinstva koja daju, ali ne uzimaju u najam radnu snagu.

Između svih ovih oblika raspolaganja radnom snagom nastaju stalna pomjeranja, naročito između grupacije gazdinstava koja ne unajmljuju tuđu radnu snagu i grupacija gazdinstava koja je daju a ne uzimaju u najam. Postoji pomjeranje također i između ostale dvije grupacije, grupacije koja uzima u najam radnu snagu i grupacije koja je i daje. Obim tih pomjeranja i karakteristične tendencije mogli bi se utvrditi sistematskim proučavanjem određenog broja seljačkih gazdinstava i domaćinstava kroz više godina ili češćim popisima koji bi se vršili u prigradskom području Tuzle i drugih industrijskih centara. Dinamika tih pomjeranja ne može se, međutim, jasnije sagledavati samo iz jednog statističkog popisa individualnih poljoprivrednih gazdinstava kakav je sproveden u 1960. godini.

Izloženi odnosi između navedenih grupacija gazdinstava u iskorištavanju radne snage odstupaju u proučavanim opštinama od republičkog prosjeka. U SR BiH bilo je 32 %, individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja nisu uzimala radnu snagu, 10 % gazdinstava koja su uzimala, 14 % gazdinstava koja uzimaju i daju, a gazdinstava koja daju a ne uzimaju bilo je 44 % u ukupnom broju individualnih gazdinstava. Usporedba ovih republičkih prosjeka iskorištavanja radne snage sa prosjecima za opštinu Tuzla pokazuje u pogledu gazdinstava koja nisu uzimala radnu snagu omjer 32 % : 17 %; taj omjer u pogledu gazdinstava koja su uzimala je 10 % : 7 %, u pogledu gazdinstava koja uzimaju i daju 14 % : 18 % i u pogledu gazdinstava koja samo daju a ne uzimaju 44 % : 58 %. Ovdje je, očigledno, velika razlika između prosjeka za Bosnu i Hercegovinu i prosjeka za Tuzlu u slučaju gazdinstava koja nisu uzimala radnu snagu i gazdinstava koja je daju a ne uzimaju.

b) Kooperacija između poljoprivrednih proizvodnih organizacija i individualnih poljoprivrednih proizvođača

Ako bi se pod kooperacijom podrazumijevala samo proizvodna saradnja između poljoprivrednih organizacija i individualnih poljoprivrednih gazdinstava, tj. kada se obostrano ulažu sredstva za proizvodnju i rad i na toj osnovi recipročno dijeli dohodak, tada bi se ispod naziva kooperacije morao eliminisati niz servisnih radova. Te radove zadruge izvršavaju za individualne poljoprivredne proizvođače, a takođe čine i razne usluge trgovačkog karaktera, iako se upravo u tim uslugama ispoljava najvećim dijelom poslovanje poljoprivrednih zadruga s individualnim poljoprivrednim proizvođačima. Tako su, npr., zadruge u svim opštinama gravitacionog područja Tuzle ovrhale žito u preko 95 % seljačkih gazdinstava. To se, međutim, ne bi moglo smatrati kooperacijom, već uslugom uz naplatu u naturi ili novcu.

U kooperaciji u proizvodnji pšenice, kukuruza i obadvije ove žitarice zajedno, zatim u kooperaciji u stočarstvu, ispoljavala se najvećim dijelom tzv. proizvodna saradnja između zadruga i individualnih poljoprivrednih gazdinstava. Karakteristično je da nije uopšte bilo proizvodne saradnje u voćarskoj i vinogradarskoj proizvodnji. To znači da seljaci neće da sarađuju u proizvodnji koja rezultira tek poslije nekoliko godina od investiranja sredstava. Vjerovatno da se u ovom slučaju ispoljava nesiguran i kolebljiv stav seljaka prema ostanku u vlastitom gazdinstvu zbog privlačne snage gradskih naselja, odnosno industrijskih centara u ovom području, a i zbog toga što privređivanje u poljoprivredi, zbog prirodnih i ekonomskih faktora, smatraju nesigurnijim i rizičnijim nego u drugim djelatnostima.

U osam opština ovog prigradskog područja kooperirao je u ratarskoj i stočarskoj proizvodnji sljedeći broj seljačkih gazdinstava:

Broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja su kooperirala

Tabela 27.

Opština	Kooperacija u proizvodnji				Kooperacija u stočarstvu	Ukupno
	Pšenice	Pšenice i kukuruza	Kukuruza	ostalih usjeva		
Tuzla	12	10	55	4	67	148
Živinice	37	7	46	6	8	104
Kalesija	34	20	98	1	10	163
Lukavac	21	7	120	2	11	161
Gračanica	41	23	193	16	15	288
Srebrenik	72	13	41	5	42	173
Lopare	31	1	42	12	68	154
Banovići	—	—	2	2	11	15

I pored toga što su seljačka gazdinstva vrlo slabo opremljena ne samo za intenzivniju proizvodnju u ratarstvu nego i uopšte, što je očigledno iz podataka koji su izloženi u vezi s opremljenošću ovih gaz-

dinstava, ipak ovi podaci o kooperaciji između njih i poljoprivrednih zadruga u proizvodnji pšenice i kukuruza potvrđuju da je ova proizvodna saradnja upravo beznačajna u ovome području. Još slabija je ona u stočarskoj proizvodnji. U ovoj posljednjoj ona se uglavnom svodi na to da poljoprivredne zadruge nabavljaju stoku (goveda i svinje), koju daju seljačkim gazdinstvima na tov pod određenim uslovima. Posebno je pitanje u ovakvoj kooperaciji u stočarstvu šta tu ima socijalističko i u kojem obimu ovakva kooperacija učvršćuje ove sitne sopstvenike u njihovim gazdinstvima.

PROIZVODNE I POTROŠNE FUNKCIJE DOMAĆINSTAVA

S obzirom na relativno mali udio koji ima socijalistički sektor u površini oranica, voćnjaka i livada, to je i proizvodnja u privatnom sektoru, odnosno individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, dominantna u prigradskom području Tuzle. Relacija socijalističkog sektora, prema privatnom sektoru bila je u 1960. godini u ovom području ovakva:

Tabela 28.

Struktura poljoprivrednog zemljišta po katastarskim kulturama u ha

Opština	Oranice i bašče			Voćnjaci		Livade		Pašnjaci	
	Socijali- stički %		Privatni	Socijali- stički %		Privatni	Socijali- stički		Privatni
Tuzla	243	2	12 239	148	1 222	99	1 012	17	1 172
Živinice	289	3	9 165	3	503	—	870	20	786
Kalesija	677	6	11 547	52	825	162	930	100	491
Gračanica	162	1	15 702	42	1 614	37	250	3	2 021
Lukavac	130	1	14 960	150	827	10	489	—	1 641
Srebrenik	75	0,6	11 553	132	1 408	25	52	25	374
Lopare	612	4	18 621	463	3 227	47	24	12	978
Banovići	12	0,2	4 082	—	262	37	42	—	615

Izuzev opštinu Kalesija, udio socijalističkog sektora u oraničnim površinama bio je 1960. godine znatno ispod republičkog prosjeka. U neposrednoj okolini razvijenih industrijskih centara Tuzle, Lukavca i Banovića dominirao je privatni sektor u poljoprivredi. Iako socijalistički sektor sudjeluje, zbog znatno većih prosječnih prinosa nego u privatnom sektoru, u znatno većem procentu proizvodnje od svoga udjela u obradivim i sjetvenim površinama, ipak zbog malih površina njegova proizvodnja nema značajnijeg udjela u ukupnoj proizvodnji, što se vidi iz sljedećih podataka:

*Struktura sjetvenih površina i ratarske proizvodnje po
zbirnim grupama usjeva u prigradskom području Tuzle*

Tabela 29.

Opština	% udjela socijalističkog i privatnog sektora u proizvodnji															
	Žitarice				Industrijsko bilje				Povrtno bilje				Stočno bilje			
	Socijalistički		Privatni		Socijalistički		Privatni		Socijalistički		Privatni		Socijalistički		Privatni	
	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.	sjet. povr.	proiz.
Tuzla	1,2	2,8	98,8	97,2	—	—	100	100	2,2	3,7	92,8	96,3	11,5	16,5	88,5	83,1
Živinice	2,0	4,5	9,8	95,5	—	—	100	100	7,7	9,3	92,3	90,7	9,6	40	90,4	60
Kalesija	4,5	10,8	95,5	89,2	28,1	21,1	71,9	78,9	1,1	2,5	98,9	97,5	35,8	76,2	64,2	23,8
Gračanica	0,9	2,0	99,1	98,0	—	—	100	100	1,8	2,2	98,2	97,8	1,5	1,2	98,5	98,8
Lukavac	1,1	3,0	98,9	97,0	—	—	100	100	1,4	3,2	98,6	96,8	1,6	2,9	98,4	97,1
Srebrenik	0,7	1,3	99,3	98,7	—	—	100	100	0,1	0,3	99,9	99,7	2,4	3,4	97,6	96,6
Lopare	2,3	5,1	97,7	94,9	37,2	21,2	62,8	78,8	7,2	5,4	92,8	94,6	10,9	14,1	89,1	85,9
Banovići	0,2	0,7	99,8	99,3	—	—	100	100	1,3	2,5	98,7	97,5	—	—	100	100

Zaostalost proizvodnje, naročito žitarica, u privatnom sektoru ispoljava se, prema ovim podacima, u tome što ovaj sektor ne postiže procentualno onaj dio u proizvodnji koliko sudjeluje u sjetvenim površinama. Nasuprot tome, socijalistički sektor u ukupnoj proizvodnji postiže za više od dva puta veći udio u poredenju sa svojim udjelom u ukupnim sjetvenim površinama. Ovakva znatna diferencija između sjetvenih površina žitarica i ostvarene proizvodnje u socijalističkom sektoru proizlazi iz primjene savremenije tehnologije proizvodnje nego u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima.

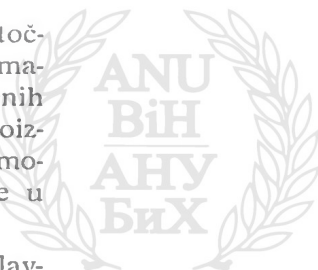
Jedino u ostvarenim prinosima, odnosno proizvodnji industrijskog bilja, socijalistički sektor zaostaje u proporciji prinosa prema svom sudjelovanju u ukupnim sjetvenim površinama ovoga bilja. Tome je uzrok što socijalistički sektor nije uveo savremeniju tehnologiju proizvodnje, naročito šećerne repe. Ona se i dalje zasniva na obradi ove kulture velikim dijelom živim radom, koji je vrlo skup i zato se ne primenjuje u onoj mjeri kao u individualnim seljačkim gazdinstvima. Ova pojava je, uostalom, odavno poznata. Gdje se god u krupnim socijalističkim gazdinstvima proizvodnja zasniva pretežno na ljudskoj radnoj snazi, tamo se ona ne može uspješno takmičiti sa proizvodnjom na privatnom sektoru.

Kao i u proizvodnji žitarica, takođe i u proizvodnji povrća i stočnog bilja, socijalistički sektor u istraživanom području znatno nadmašuje privatni sektor u prinosima, odnosno proporciji relacija sjetvenih površina ovih biljnih kultura prema udjelu u ukupnoj njihovoj proizvodnji. Naročito znatno veća proizvodnja žitarica i stočnog bilja omogućuje socijalističkom sektoru postizanje i znatno veće produkcije u stočarstvu.

Pored veće proizvodnje prosječno po 1 ha sjetvene površine glavnih usjeva, socijalistički sektor višestruko nadmašuje privatni sektor u robnoj proizvodnji. U proizvodnji pšenice u socijalističkom sektoru, izuzev samo odgovarajuće količine koje mora da ostavi za reprodukciju, sva preostala količina predstavlja robnu proizvodnju. Otuda se ovaj sektor, npr. u opštini Tuzla, iako učestvuje sa svega 3 % u ukupnoj proizvodnji pšenice, pojavljuje u ukupnim tržišnim viškovima s oko 34 %. Ova činjenica, pored ostalog, opravdava proširenje socijalističkog sektora poljoprivrede, koristeći se za to svim odgovarajućim mjerama koje u vezi s tim treba da budu sinhronizovane sa linijom i ciljevima agrarne politike SFRJ.

Prigradsko područje, a naročito sam grad Tuzla, predstavlja značajan centar u trgovini poljoprivrednim proizvodima. U njemu se prodaju i kupuju poljoprivredni proizvodi u znatnim količinama. Poljoprivreda ovog područja, i pored povoljnih uslova za povećanje proizvodnje, podmiruje jedva oko 75 % potreba stanovništva u žitaricama, oko 70 % u povrću i 85 % u stoci i stočnim proizvodima.

Snabdijevanje poljoprivrednim proizvodima Tuzle i drugih centara iz njenog područja sprovodi se organizovano putem raznih trgovač-

kih preduzeća, Tržnice na veliko u Tuzli, Hladnjače i klaonice u Brčkom i neorganizovano, putem seljačke pijace.

Prema podacima Tržne uprave u Tuzli, promet povrća iznosio je u 1963. godini putem Tržnice na veliko 3 400 tona, a voća 586 tona, dok je promet putem seljačke pijace bio 2 116 tona povrća i 540 tona voća. Iz ovih podataka se vidi da je promet putem seljačke pijace, odnosno snabdijevanje potrošača povrćem i voćem ovim putem, bio manji nego putem socijalističke trgovačke mreže. Karakteristično je, međutim, na osnovi podataka za 1964. i 1965. godinu, uzetih od iste Tržne uprave, da konstantno raste porast prometa ovih i nekih drugih artikala putem seljačke pijace.

Ima više razloga za ovako velik udio seljačke pijace u snabdijevanju potrošača voćem i povrćem. Prije svega ostalog, privatni sektor ima dominantan položaj u proizvodnji voća i povrća. Pored toga, u Privrednoj komori u Tuzli ističu kao osnovne razloge za ovu pojavu izvjesne nedostatke u organizaciji prometa i prikupljanju ovih proizvoda u proizvođačkim centrima; zatim postoje vrlo ozbiljni nedostaci u skladišnom i prodajnom prostoru i slaboj opremljenosti trgovačke mreže. Osim ovih, navode se i drugi razlozi, među kojima naročito nedovoljno angažovanje poljoprivrednih zadruga u kooperaciji u proizvodnji povrća i voća s individualnim poljoprivrednim proizvođačima, a posebno u otkupu od njih viškova ovih proizvoda. Pored ostalog, čuju se i mišljenja da individualni proizvođači direktnim iznošenjem robe na seljačku pijacu postižu mnogo povoljnije cijene nego kada je prodaju poljoprivrednim zadrugama. Vjerovatno da je brojnija pojava seljaka na pijaci povezana sa tzv. fuzijama i transfuzijama poljoprivrednih zadruga u krupnije zadruge. Iako su u pojedinim proizvođačkim centrima zadržani otkupni centri ranijih manjih zadruga, ipak se smatra da su one sada postale preglomazne organizacije, koje su se time prilično udaljile od seljaka i proizvodnje, a sve više se orijentisale na trgovinu industrijskom konjunktornom robom.

Pored povrća i voća, seljaci najviše iznose na pijacu i kantare po gradu od kuće do kuće mlijeko, zatim prodaju mliječne proizvode, jaja i živad.

Za Tuzlu se može reći, s obzirom na izrazito poljoprivredno područje u nekim opštinama oko nje, kao i njenu povezanost sa proizvodnim rejonima u Posavini, da je sezonski dobro opskrbljena poljoprivrednim proizvodima. Međutim, van sezone se osjeća znatno slabija opskrbljenost u povrću i voću. Usljed toga van sezone nastaje znatan porast cijena nekih proizvoda, čak do 200 % i više. Na sezonski disparitet u cijenama utiče nedovoljna organizovanost i opremljenost trgovačke mreže za poslove prometa povrća i voća, kao i slab i nestručan kadar koji radi na ovim poslovima.

Iako postoje uslovi za proizvodnju povrća u količinama kojima bi se mogle da podmire potrebe Tuzle i drugih industrijskih mjesta u njenoj blizini, ipak se zbog nerazvijenosti ove proizvodnje i nedostatka odgovarajuće radne snage za nju u velikom broju gazdinstava moraju

uvoziti velike količine tog povrća izvan prigradskog područja. Povrće je uvoženo ne samo iz južnih krajeva, naročito rano povrće iz Hercegovine i Makedonije, nego i kasno, iz Bosanske Posavine i Slavonije.

Iz Hercegovine je u 1963 godini uvezeno putem »Poljoprodukta« iz Čapljine, iz Poljoprivrednog dobra »Mostar«, iz poljoprivrednih zadruga »Blagaj«, »Jasenica«, »Žitomislići« i »Buna«, 282 tone uglavnom paprika, paradajza, mladog luka, graška i krompira.

Srednjorano i kasno povrće proizvodi se u ovom prigradskom području. Veći proizvođači i isporučioци bili su: Poljoprivredno dobro »Spreča« u Tuzli, 269 tona, i dvije zemljoradničke zadruge, 111 tona. Izvan ovog područja povrće je dovoženo iz Bijeljine 239 tona, i putem »Poljoploda« iz Brčkog, 150 tona. Iz drugih republika ukupno je uvezeno 357 tona.

Pored specijalizovanih većih proizvođača povrća iz okoline Tuzle (Poljoprivredno dobro »Spreča« i poljoprivredne zadruge), u ovom području ima nekoliko individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja pretežno proizvode povrće za prodaju na tržištu. Ovi proizvođači za ovu proizvodnju većinom unajmljuju radnu snagu.

Tuzlanska pijaca inače nije poznata po prodaji nekih naročito rentabilnih proizvoda, kao npr. cvijeća, posebnih začina i vrsta povrća. To imaju gradovi sa većim brojem stanovništva i sa višim nivoom prosvijećenosti, kulture i tradicije. To Tuzla, međutim, još nema. Još nedavno ona je, u stvari, predstavljala jednu prosječnu bosansku kasabu. U njoj je poslije drugog svjetskog rata izgrađen velik broj stambenih, komunalnih i drugih objekata društvenog standarda s kojim se uporedo nije razvijao i kulturni i prosvjetni nivo, naročito novopridošlog stanovništva.

Na već izloženi porast udjela seljačke pijace u snabdijevanju stanovništva, uz pomenute faktore, uticali su i seljaci prekupci i nakupci. Oni dovoze razne poljoprivredne prehrambene proizvode iz, a još više izvan, prigradskog područja, iz bosanske Posavine, iz područja Srbije i Hrvatske. To su najviše seljaci kojima je postala profesija kupovanje poljoprivrednih proizvoda po selima, naročito živadi, jaja, mliječnih proizvoda, a zatim voća i povrća, i to onih vrsta koje mogu izdržati bez štete duži transport, i zatim ih dovoze na tuzlansku pijacu, ili pijace okolnih industrijskih centara, i tu prodaju. Ove pretrglije špekulišu u trgovini pomenutim proizvodima. Pošto se oni ne pojavljuju samo na seljačkoj pijaci u Tuzli nego i u drugim mjestima, zbog toga niko ne zna koliki su im prihodi, ali se pretpostavlja da su visoki.

DNEVNA I NEDJELJNA MIGRACIJA RADNE SNAGE

U 1961. godini popisom stanovništva utvrđen je u centrima prigradskog područja Tuzle sljedeći broj stanovnika ukupno i po pojedinim djelatnostima:

Tabela 30.

Opštinski centar	Ukupno	Zaposleno po pojedinim privrednim granama						
		Industrija i rudarstvo	Poljoprivreda	Građevinarstvo	Saobraćaj	Trgovina i ugostiteljstvo	Zanatstvo	Ostale djelatnosti
Tuzla	25 235	11 136	792	3 206	1 845	2 182	1 810	4 264
Gračanica	3 034	936	702	75	31	270	393	627
Kalesija	507	2	344	—	17	—	—	144
Lopare	1 768	275	1 029	—	47	17	115	285
Lukavac	7 306	4 258	194	1 142	480	272	414	516
Srebrenik	1 217	328	354	257	69	38	—	171
Živinice	3 868	1 609	723	682	275	134	94	351
Banovići	4 748	3 773	178	108	112	200	143	298

Sve zaposleno stanovništvo, naročito u nepoljoprivrednim djelatnostima, ne živi stalno u mjestu rada, već izvjestan broj dolazi na rad ne samo iz okolnih sela nego i okolnih opština i vraća se svojim kućama dnevno ili nedjeljom i drugim danima kada ne radi. Ova migracija radne snage predstavlja poseban socijalno-ekonomski problem za pojedine privredne i druge organizacije i ustanove. Pored toga ona bitno utiče i na socijalno-ekonomske promjene na selu, a velikim dijelom i nastaje usljed takvih pojava i promjena.

Ako se usporedi broj zaposlenog stanovništva u poljoprivredi i industriji u ukupnom broju zaposlenog stanovništva u pojedinim opštinama, vidi se da je samo u tri opštine — Kalesija, Lopare i Srebrenik, broj zaposlenih stanovnika u poljoprivredi veći od broja zaposlenih u drugim privrednim granama.

Struktura zaposlenosti stanovništva u pojedinim granama privrede još se izrazitije uočava izražena u procentima prema ukupnom broju zaposlenih.

*% zaposlenog stanovništva po pojedinim granama
prema ukupnom broju zaposlenih*

Tabela 31.

Opština	% zaposlenosti po pojedinim privrednim granama						
	Industrija i rudarstvo	Poljoprivreda	Građevinarstvo	Saobraćaj	Trgovina i ugostiteljstvo	Zanatstvo	Ostale djelatnosti
Tuzla	44,1	3,1	12,7	7,3	8,7	7,2	16,9
Gračanica	30,8	23,1	2,5	1,0	8,9	13,0	20,7
Kalesija	0,4	67,8	—	3,4	—	—	28,4
Lopare	15,6	58,2	—	2,6	1,0	6,5	16,1
Lukavac	58,3	2,6	15,6	6,6	3,7	5,7	7,5
Srebrenik	26,9	29,1	21,1	5,7	3,1	—	14,1
Živinice	41,6	18,7	17,6	7,1	3,5	2,4	9,1
Banovići	79,5	3,7	2,3	2,4	4,2	3,0	4,9

Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da su privredno najrazvijenije opštine Lukavac, Tuzla i Banovići, jer imaju najviše stanovništva zaposlenog u industriji i rudarstvu (44,1 % — 79,5 %), a u poljoprivredi samo od 2,6 % (Lukavac) do 3,7 % (Banovići). Sve ostale opštine, pa i opština Živinice, koja spada u relativno privredno razvijenije opštine, imaju znatno veće učešće zaposlenih u poljoprivredi, a znatno manje u industriji. Budući da veći broj zaposlenih u industriji i drugim nepoljoprivrednim granama privrede ne stanuje u mjestu rada, to ovakva zaposlenost utiče najvećim dijelom na dnevnu i nedjeljnu migraciju stanovništva.

Povoljnije mogućnosti uposlenja u velikim industrijskim i rudarskim kapacitetima u Tuzli i u njenoj okolini uticale su na znatnu dnevnu i nedjeljnu migraciju seljačkog stanovništva iz prigradskog područja u Tuzlu i druge industrijske i rudarske centre. Ova migracija, a naročito nedjeljna, predstavlja prvu fazu za definitivno napuštanje života i rada na selu.

Prema popisu individualnih poljoprivrednih gazdinstava u 1960. godini bila je dnevna i nedjeljna migracija poljoprivrednih stanovnika u prigradskom području ovakva:

Dnevna i nedjeljna migracija radne snage sa sela

Tabela 32.

Opština	Dnevna migracija	Nedjeljna migracija	Radilo povremeno van gazdinstva
Tuzla	4 396	1 982	637
Živinice	2 460	862	248
Kalesija	911	544	1 047
Gračanica	2 253	1 037	1 899
Lukavac	3 351	1 314	865
Srebrenik	1 512	720	801
Lopare	631	982	1 347
Banovići	1 390	66	210
Ukupno	16 904	7 507	7 054

Ukupno migrira iz prigradskog područja dnevno ili nedjeljno oko 24 000 radnika sa sela, bilo iz neposredne okoline ovih centara, bilo iz perifernih, odnosno udaljenih dijelova.

Podaci o dnevnoj i nedjeljnoj migraciji stanovništva sa sela po opštinama potvrđuju već poznatu činjenicu da je ova pojava masovnija ukoliko je veći, odnosno ukoliko je privredno razvijeniji centar kojem gravitira poljoprivredno stanovništvo. Najveća migracija aktivnog stanovništva sa sela je u opštinama Tuzla, Banovići i Lukavac. Samo iz ove tri opštine migrira skoro 50 % od ukupnog broja radnika prigradskog područja koji inače žive u poljoprivrednim gazdinstvima. U ova tri industrijska naselja, međutim, migrira i većina radnika iz ostalih opština prigradskog područja, naročito iz onih koje nemaju nikakvih većih industrijskih i rudarskih preduzeća. Tako najveći broj radnika sa sela migrira iz područja nerazvijenih opština Srebrenik, Lopare i Kale-

sija u opštinu Tuzla. Udaljenost mjesta stanovanja od radnog mjesta kreće se od neposredne okoline čak i do 60 km. Sa veće udaljenosti radnici dolaze najviše koristeći se željezničkim i cestovnim prevoznim sredstvima, autobusima i biciklima. Međutim, ima radnika koji dnevno dolaze na rad pješice i sa udaljenosti od 15—20 km.

Nedjeljno migriraju uglavnom oni radnici koji su od mjesta stanovanja do radnog mjesta udaljeni više od 20 km a zbog slabih komunikacija nemaju mogućnosti da se koriste prevoznim sredstvima.

Zarade radnika koji putuju su različite, zavisno od njihovih kvalifikacija, preduzeća ili organizacija u kojima rade, kao i samih radnih mjesta. Iako su zarade naročito nekvalifikovanih radnika relativno niske, ipak su oni nalazili računa da dnevno migriraju.

Ustrukturi radne snage u proučavanom području prema kvalifikacijama vidi se da dominiraju nekvalifikovani radnici. Prema podacima popisa stanovništva iz 1961. godine kvalifikaciona struktura svih radnika u prigradskom području Tuzle bila je ovakva:

Struktura radne snage prema kvalifikacijama

Tabela 33.

Opština	Kvalifikaciona struktura radnika				
	Ukupno	Visoko-kvalifikovani	Kvalifikovani	Priučeni	Nekvalifikovani
Tuzla	15 886	1 323	6 757	2 449	5 357
Živinice	4 421	131	1 293	673	2 324
Kalesija	2 916	14	289	392	1 221
Gračanica	4 118	107	1 222	614	2 175
Lukavac	7 015	362	2 288	1 175	3 190
Srebrenik	2 621	8	486	406	1 721
Lopare	1 713	14	330	258	1 011
Banovići	3 509	187	1 304	599	1 419
Ukupno	42 199	2 146	13.969	6.566	18 418

Ovi podaci potvrđuju već poznatu činjenicu da ima najmanje visokokvalifikovanih radnika. Njih je u izloženoj strukturi bilo samo 5 %. Najveći udio u ukupnom broju radnika po ovoj strukturi su imali nekvalifikovani i priučeni radnici — ukupno 63 %, a sami nekvalifikovani 48 %. Broj kvalifikovanih radnika je 32 %.

Ovako slab kvalifikacioni sastav radne snage u kojoj daleko prevladavaju nekvalifikovani i priučeni nad kvalifikovanim i visokokvalifikovanim radnicima utiče nepovoljno na produktivnost rada. Pošto među nekvalifikovanim radnicima ima najviše rudara, ova činjenica potvrđuje da je ta privredna grana razvijenija, ali nameće i pretpostavku da su sredstva za proizvodnju zastarjela i da se rad u ugljenokopima zasniva uglavnom na ljudskoj radnoj snazi. Pri tome najveći broj ru-

dara dnevno migrira sa sela, najviše pješice, što se još nepovoljnije odražava na produktivnost rada u ugljenokopima, a takođe i drugim proizvodnim organizacijama.

DNEVNA I NEDELJNA MIGRACIJA OMLADINE U ŠKOLE

Kao i migracija radne snage iz individualnih poljoprivrednih gazdinstava, odnosno njihovih domaćinstava, tako i dnevna i nedjeljna migracija učenika uglavnom u srednje opšteobrazovne i stručne škole često postaje povod i za preseljavanje samih roditelja takvih učenika sa sela u grad. Ono usljeduje naročito u slučajevima kada je odlazak učenika u škole u Tuzli i drugim centrima otežan većom udaljenošću kuća njihovih roditelja od komunikacija i teškoćama upotrebe drugih sredstava za dnevnu migraciju. Pogotovo je to slučaj kada učenici gube mnogo vremena u odlasku u školu i povratku iz škole.

Prema približnim podacima organa za prosvjetu i kulturu sreza Tuzla, u 1962/63. školskoj godini migrirao je iz prigradskog područja Tuzle relativno veliki broj učenika. Najviše ih je migriralo u grad Tuzlu, u koju je dolazilo dnevno i nedjeljno oko 2 300 učenika i učenica. Od ovih je najviše oko 2 000 migriralo dnevno, a nedjeljno oko 330 učenika. Po pojedinim opštinama migrirao je dnevno, odnosno nedjeljno, sljedeći broj učenika: Tuzla 300 (30), Živinice 220 (40), Kalesija 200 (20), Gračanica 100 (50), Lukavac 600 (40), Srebrenik 340 (20), Banovići 270 (50) i Lopare 320 (20).

Većinom učenici koji dnevno ili nedjeljno migriraju iz sela u škole potiču iz domaćinstava koja imaju jednog ili više članova zaposlenih u privrednim preduzećima i ustanovama, a još više iz domaćinstava nepoljoprivrednika. Preseljenje takvih domaćinstava u grad najčešće biva u slučajevima kada dvoje ili više djece tamo pohađaju škole, odnosno moraju dnevno da migriraju.

PRESELJAVANJE PRIGRADSKOG STANOVNIŠTVA

I u ovom prigradskom području, kao i u ostalim u SFRJ, ispoljava se opšta tendencija seljačkog stanovništva da se sa porastom gradskih centara i razvitka industrijskih preduzeća u njima, zavisno od mogućnosti zaposlenja i stanovanja, sve više zapošljava u ovakvim centrima, a zatim u njih preseljava. Ovo preseljavanje je najizrazitije u centar ovog područja, ili njegovu neposrednu okolinu, a zatim i u ostala mjesta.

Grad Tuzla je imao apsolutno, a Banovići (277%), Živinice (175 %) i Lukavac (122 %) relativno, najveći priliv stanovništva u poređenju s ostalim opštinskim centrima ovog prigradskog područja. U toku od 1948. do 1961. godine porast stanovništva u opštinskim centrima kretao se u ovome području ovako:

Porast stanovništva po opštinskim centrima 1948—1961. godine

Tabela 34.

Opštinski centar	Broj stanovnika po popisu			% prema 1948. g.
	1948. g.	1953. g.	1961. g.	
Tuzla	20 815	25 298	38 394	84 %
Živinice	1 393	2 725	4 022	175 %
Kalesija	1 077	1 205	1 520	41 %
Gračanica	5 681	6 102	7 656	34 %
Lukavac	3 132	5 321	6 953	122 %
Srebrenik	1 989	2 072	2 693	35 %
Lopare	1 121	1 297	1 478	32 %
Banovići	1 716	4 054	6 477	277 %

Najprivlačniji centri ovoga područja su, nesumnjivo, Tuzla, Banovići, Lukavac i Živinice. To su ujedno i centri privredno najrazvijenijih opština u području tuzlanskog industrijskog bazena. Zbog toga je u tim centrima i zabilježen u toku od 13 godina, od popisa stanovništva u 1948. godini pa do popisa u 1961. godini, i najveći priliv stanovništva. Ono se doseljavalo iz područja iste, a još više susjednih privredno nerazvijenih opština, a takođe i iz drugih udaljenijih, uglavnom planinskih, opština. Taj priliv stanovništva bio je intenzivniji između 1953. i 1961. godine nego prije toga.

Kada se analiziraju podaci po pojedinim naseljima cijelog prigradskog područja, karakteristično je da je stanovništvo u nekim, čak i većim, selima stagniralo ili opalo, a u nekim je znatno raslo. Ako se uzme samo kao primjer opština Tuzla, može se konstatovati da je od 62 naselja, koliko ih ona ima, u 14, ili 22% naselja (sela) smanjio se broj stanovnika između 1953. godine i 1961. godine. Ovim selima, u kojima je očigledno njihovo odumiranje, mogu se pribrojati i ona sela u kojima je u posljednjih desetak godina stanovništvo uglavnom stagniralo, a i ona u kojima je prirast bio relativno nizak, čak znatno niži od prosjeka za Republiku.

Nasuprot odumiranju, depopulaciji i deagrarizaciji sela udaljenijih i saobraćajno slabo povezanih sa Tuzlom, karakteristična je, sa druge strane, obrnuta pojava ne samo porasta gradskog stanovništva u Tuzli nego i stanovništva naselja u cijeloj neposrednoj okolini usljed relativno brže urbanizacije nekih sela. Taj porast je izrazit u naseljima Bukinje, Husino, Mramor Novi, Simin Han i Slavinovići. Na ovo povećanje utiče orijentacija većeg broja radnika, najviše rudara, da približe mjesto stanovanja rudokopima. Neki od njih prodaju svoje kuće i zemlju u udaljenijim selima i kupuju nešto zemlje u blizini grada i tu podižu kuće. Na padinama brežuljaka oko Tuzle, a i drugdje, u posljednjih nekoliko godina podignuto je na stotine »divljih kuća«, koje pred-

stavljaju poseban komunalni problem za urbaniste i sam grad. U cilju rješavanja ove stihijske urbanizacije seljaka-rudara i industrijskih radnika u gradu, u posljednje vrijeme određene su površine zemljišta u blizini rudnika na kojima se rudarima dozvoljava podizanje kuća.

Iako i šest rudnika lignita koji se nalaze u blizini grada Tuzle izgrađuju za rudare stanove, ima više slučajeva da rudari neće u njih da usele. Tome je uglavnom uzrok što su kirije u odnosu prema prihodima ovih rudara dosta visoke, a takođe i visoki ostali troškovi života u gradu. Sasvim sekundarnu ulogu pri tome ima neka privrženost seljačkim tradicijama i sentimentalni obziri i navike koji ih još uvijek vežu za njihovo seljačko domaćinstvo i gazdinstvo. Ovakve tendencije izgradnje rudarskih kućica sa malo zemlje u posljednje vrijeme pomažu i same uprave rudnika. Njima je u interesu da im rudari stanuju što bliže rudnicima, iz razloga što će smanjiti troškove za svakodnevni prevoz do njihovih sela i natrag, koji su plaćala ova preduzeća, a takođe i radi toga što će rudari odmorniji i tačnije dolaziti na svoja radna mjesta, a to će, opet, uticati na povećanje produktivnosti rada. Pri tome se, razumljivo, daje prioritet rudarima koji stanuju u najudaljenijim selima. Pružanje pomoći rudarima za izgradnju porodičnih stanova davanjem lokacije i građevinske dozvole za njih smatraju u upravama rudnika ekonomičnijim rješenjem od davanja stalnih dotacija rudarima za prevoz od njihovih sela do rudničkih jama.

Industrijskim i rudarskim preduzećima u ovome području poseban problem pričinjava velika fluktuacija seljaka — radnika, naročito u vrijeme sezonskih radova u njihovim gazdinstvima. Čim počne obrada pojedinih usjeva, kosidba livada ili žetva, tada broj radnika fluktuiira, odnosno opadne i za 30 % i više. Šta to predstavlja za planisku proizvodnju, nije potrebno posebno isticati. Zbog toga su njihova preduzeća zainteresovana da se oni preseljavaju bliže mjestima gdje rade i u tome im pružaju pomoć.

Doseljavanje radnika iz područja drugih opština zapaženo je iz svih, a naročito iz područja opštine Kalesija, Lopare, Srebrenik i Živinice. Iz drugih područja osjetljiviji priliv bio je iz opština Kladanj, Šekovići i Vlasenica. Brđani i planinci iz ovih brdsko-planinskih opština, od kojih neke i ne spadaju u prigradsko područje Tuzle, najviše su definitivno napuštali svoja sela i preseljavali se u pravcu Tuzle i njenih prigradskih naselja. Tako, npr., u opštini Vlasenica ima više sela, i apsolutno i relativno, čiji se broj stanovnika smanjio između 1953—1961. godine nego u području opštine Tuzla. Kao što je već izloženo, u području ove posljednje opštine bilo je 16, odnosno 22 %, sela u kojima je zablježen u posljednjem popisu stanovništva manji broj stanovnika nego u prethodnom, dok je, npr., u opštini Vlasenica bilo 24, odnosno 25 %, takvih sela. Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da se iz udaljenijih opština više preseljava stanovništvo prema gradskim, odnosno industrijskim, centrima nego iz samih opština u kojima se takvi centri nalaze. Ovoj pojavi je osnovni razlog to što se iz udaljenih opština ne može odlaziti svakodnevno na posao i vraćati kućama. Pošto se ovakva lica većinom ne mogu da nastane u samom gradu, ona podižu kuće na komadiću zemlje koju su kupili u susjednim nase-

ljima. Kao i ostali radnici iz tih naselja, i oni dnevno migriraju na posao i sa posla kući. U stvari ovo pomjeranje seljačkog stanovništva prema gradovima i industrijskim naseljima predstavlja prvu fazu njihovog definitivnog preseljenja u ta naselja čim se za to ukaže prva povoljna prilika, tako da tada nastaju poznata jače izražena društveno-ekonomska kretanja i promjene na selu.

NATALITET I MORTALITET STANOVNIŠTVA

Prigradsko područje Tuzle ima, po demografskim kriterijima, obilježje visokog nataliteta i mortaliteta.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine natalitet je 1961—1963. godine u ovom prigradskom području bio ovakav:

Natalitet stanovništva

Tabela 35.

Opština	Ukupno rođeno djece			
	1961. g.	% od broja stanovnika	1962. g.	1963. g.
Tuzla	2 793	3,3 %	2 884	2 728
Živinice	1 464	4,9 %	1 479	1 406
Kalesija	1 225	4,5 %	1 241	1 214
Gračanica	1 479	3,6 %	1 390	1 395
Lukavac	1 687	3,8 %	1 593	1 522
Srebrenik	1 187	4,2 %	1 096	1 109
Lopare	1 124	3,4 %	1 041	994
Banovići	744	4,3 %	777	747

Pošto je republički prosjek nataliteta u 1961. godini bio 3,3%, jedino je opština Tuzla bila na nivou ovog prosjeka, dok su sve ostale opštine imale veći prosjek. Tako je on u opštini Kalesija iznosio 4,5 % opštini Živinice 4,9 % i opštini Srebrenik 4,2 %. Ostale opštine ovog područja su imale prosjek ispod 4 %, ali još uvijek viši od republičkog prosjeka. Ovi prosjeci, osim jedino u opštini Tuzla, su na nivou zemalja u razvoju, koje imaju relativno visok natalitet stanovništva.

Za ocjenu godišnjeg povećanja stanovništva, međutim, pored nataliteta, značajne faktore predstavljaju mortalitet i morbiditet. Oduzimanjem od broja živo-rođene djece broja umrlih stanovnika, dobiva se realniji uvid u faktičan prirast, odnosno povećanje, stanovništva godišnje.

Mortalitet stanovnika u proučavanom području kretao se 1961—1963. godine ovako:

Mortalitet stanovništva

Tabela 36.

Opština	Ukupan broj stanovnika u 1961. g.	Mortalitet			
		1961. g.	% od ukupnog broja stanovnika	1962. g.	1963. g.
Tuzla	82 439	598	0,7	692	625
Živinice	29 794	315	1,0	302	286
Kalesija	26 921	256	0,9	260	327
Gračanica	40 695	389	0,9	395	335
Lukavac	44 225	425	0,9	338	355
Srebrenik	28 178	300	1,0	275	240
Lopare	32 195	304	0,9	311	254
Banovići	17 131	114	0,6	186	140

Ako se oduzme ovaj mortalite stanovništva od broja živorođene djece, faktično povećanje broja stanovnika u 1961. godini iznosilo je, apsolutno i relativno, kako se to vidi iz sljedeće tabele.

Prirast stanovništva

Tabela 37.

Opština	Broj živo-rodene djece 1961.	% od broja stanovnika	Mortalitet stanovništva u 1961 g.	% od broja stanovnika	Faktično povećanje broja stanovnika	% faktičnog povećanja prema ukupnom broju
Tuzla	2 793	3,3	598	0,7	2 195	2,6
Živinice	1 464	4,9	315	1,0	1 149	3,9
Kalesija	1 215	4,5	256	0,9	959	3,6
Gračanica	1 479	3,6	389	0,9	1 090	2,7
Lukavac	1 687	3,8	425	0,9	1 262	2,9
Srebrenik	1 187	4,2	300	1,0	887	3,2
Lopare	1 124	3,4	304	0,9	820	2,5
Banovići	744	4,3	114	0,6	630	3,6

Faktički prirast stanovništva u svim opštinama proučavanog područja bio je znatno veći od prirasta u privredno razvijenim zemljama, jer je u tim zemljama iznosio prosječno 0,5—1,7 % u 1961. godini. Međutim, ovaj prirast je u opštinama Živinice i Kalesija veći i od prirasta stanovništva zemalja u razvoju, koji je iznosio 1—3,5 % od ukupnog broja stanovništva.

Povećanje broja stanovnika u području industrijski razvijenih opština Tuzla, Živinice, Banovići i Lukavac je stvarnoj još veće od izračunatog povećanja usljed doseljavanja stanovnika iz drugih područja. U centrima pomenutih opština smatra se da je povećanje broja stanovnika u njihovom području samim doseljavanjem iz drugih opština ili okolnih naselja negdje približno jednako stopi prirodnog priraštaja ili čak znatno veće od nje.

SOCIJALNE I KULTURNE PRILIKE U PRIGRADSKOM PODRUČJU

Od ustanova koje najvećim dijelom utiču na kulturne i prosvjetne prilike najveći upliv imaju škole. One su najbrojnije ustanove u prigradskom području Tuzle. U ovom području postojao je 1961. godine sljedeći broj škola i učenika:

Tabela 38.

Opština	Osnovne škole		Stanovnici 7—10 g.		Stanovnici 11—14 g.		Škole II stupnja				
	Osmo-godišnje	Ostale	Učenici	Ostali	Učenici	Ostali	Za kvalifikovane radnike	Tehničke i druge škole	Školski centri	Gimnazije	Škole za odrasle
Tuzla	20	21	6 975	1 267	5 889	865	2	4	3	1	5
Živinice	3	19	2 104	1 217	1 595	1 237	—	—	—	—	—
Kalesija	3	16	2 077	1 161	1 152	1 246	—	—	—	—	—
Gračanica	6	20	3 054	1 178	2 071	1 467	1	—	—	1	—
Lukavac	4	26	3 512	1 105	2 616	1 274	—	1	1	—	1
Srebrenik	2	24	2 165	834	1 327	1 166	—	—	—	—	—
Lopare	4	24	2 300	1 001	1 571	1 077	—	—	—	—	—
Banovići	6	6	1 433	396	1 086	296	4	—	—	—	—

Pored podataka koji su već izloženi o broju nepismenog stanovništva, i ovi podaci koji su izloženi uz broj osnovnih škola o broju učenika i ostalih izrazito činjenički potvrđuju, izuzev opštinu Tuzla, prosvjetnu zaostalost ovog područja.

Kolka je prosvjetna, a sa njome i kulturna, zaostalost stanovništva u području proučavanih opština, ogleda se u prosvjetnoj zaostalosti svih opština izuzev opštinu Tuzla. To se jasno vidi i iz podataka o broju učenika u poređenju s ostalim stanovništvom u starosnoj kategoriji 7—14 godina. Dok je procenat omladine ove starosne kategorije koja nije pohađala školu bio u području opštine Tuzla 16 (iako je i on u poređenju sa nekim industrijskim opštinama u SFRJ visok), dotle je on iznosio u području opštine Živinice 66, Kalesije 74, Gračanice 51, Lukavca 49, Srebrenika 57, Banovića 27 i Lopara 53.

Ovi podaci o nepismenosti omladine 7—14 godina, pored podataka o nepismenosti stanovništva uopšte, su još jedan očigledan argument u prilog kritike prosvjetne politike na ovom području u posljednjim godinama. Pri tome treba napomenuti da su u toku posljednjih 5 godina u gradu Tuzli osnovana dva fakulteta — Rudarski fakultet i Tehnološki fakultet — u neposrednoj blizini tolikog broja nepismene omladine starosne kategorije 7—14 godina.

Među nepismenom omladinom ove starosne strukture najvećim dijelom su omladinke.

Prema zvaničnim statistikama, Jugoslavija je zemlja koja ima velik broj visokih škola, fakulteta i među vodećim je zemljama i po broju studenata, ali ima i vrlo visok procenat nepismenog stanovništva, naročito u privredno zaostalim opštinama.

Zdravstvene ustanove su koncentrisane uglavnom samo u jednom opštinskom centru, u Tuzli, u kojoj postoje dvije bolnice i više ambulanti. U ostalim opštinskim centrima ovog područja postoje stalne ambulante sa stalnim medicinskim osobljem ili osobljem koje povremeno dolazi iz Tuzle. Koncentracija medicinske službe u gradovima takođe je jedan od faktora koji utiče na tendencije preseljavanja seoskog stanovništva u gradove, Tuzlu, Banoviće, Lukavac, i druge centre.

Ova tri industrijska centra su privlačna za seosko stanovništvo i po drugim institucijama. Zbog povoljnijih saobraćajnih veza u njima se mogu ujutro dobiti svi dnevni listovi iz Beograda, Zagreba i Sarajeva. U Tuzli izlazi i jedan lokalni nedjeljni list, a pored ovoga i nekoliko listova — biltena preduzeća. U Lukavcu Tvornica sode, Azotara i Kok-sara povremeno izdaju svoje biltene.

1. ELEKTRIFICIRANOST SELA I DRUGI RAZLOZI MIGRACIJE SELJAKA U GRADOVE

Svi opštinski centri su povezani telefonskim linijama i imaju električnu rasvjetu. Međutim, elektrificiranost seljačkih domaćinstava je, izuzev opštinu Tuzla, vrlo siaba. To se vidi iz sljedećih podataka:

Tabela 39.

Opština	Broj gazdinstava s							
	električnim osvjetlje- njem	% od ukup- nog broja domaćin- stva	radio-apa- ratima	% od ukup- nog broja	ostalim električnim uredajima	% od ukup- nog broja	šivačim stroj m	% elektri- ficiranih domaćin- stava
Tuzla	3 262	45,1	1 325	18,3	584	8,1	235	3,3
Živinice	866	20,2	258	6,0	147	3,4	85	2,0
Kalesija	348	7,8	86	1,9	40	0,9	47	1,0
Lukavac	1 454	21,6	575	8,5	308	4,6	206	3,1
Gračanica	1 320	20,4	445	6,9	343	5,3	299	4,6
Srebrenik	632	14,0	180	4,0	123	2,7	54	1,2
Lopale	420	7,1	188	3,2	53	0,9	182	3,1
Banovići	360	19,7	124	6,8	79	4,3	20	1,1

Pošto je republički prosjek elektrificiranosti poljoprivrednih domaćinstava bio u 1960. godini 15 %, to znači da je samo 5 opština ovog područja imalo veći procenat elektrificiranih domaćinstava od republičkog prosjeka, a tri najzaostaliye opštine su ispod tog prosjeka. Od elektrifikacije seljačkih domaćinstava direktno ovise higijenske prilike i kućni standard. S obzirom na slabu elektrificiranost domaćinstava planinskih, nerazvijenih opština, a znatno veću elektrificiranost četiri privredno razvijenije opštine, ona predstavlja, pored ostalog, takođe privlačan faktor za preseljavanje stanovništva iz prigradskog i drugih područja u Tuzlu i druge razvijenije centre.

Iako je Bosna i Hercegovina značajno jugoslovensko izвориšte električne energije, i pored toga su po procentu elektrificiranosti seljačka domaćinstva na posljednjem mjestu u Jugoslaviji. Tome je uglavnom uzrok velika razbijenost sela, zbog čega je njihova elektrifikacija vezana sa znatnim troškovima. Isti razlozi, uz nisku tehničku kulturu stanovništva prigradskog područja Tuzle, utiču na nizak stupanj elektrifikacije, iako se u neposrednoj blizini Tuzle nalazi velika termoelektrana, a nije od ovog područja mnogo udaljena ni hidrocentrala u Zvorniku.

2. HIGIJENSKI, STAMBENI I DRUGI UVJETI KOJI UTIČU NA PRESELJAVANJE STANOVNIŠTVA IZ SELA U GRAD

Higijenski, stambeni i drugi uvjeti života na seljačkim domaćinstvima su znatno slabiji nego u Tuzli i drugim centrima razvijenijih opština. Ovi uslovi takođe imaju privlačnu snagu za članove seljačkih domaćinstava, a povezani su sa lakšom mogućnosti iskorištavanja električne energije u gradovima.

Svim ovim prednostima Tuzle kao većeg prosvjetnog, kulturnog, industrijskog, zdravstvenog i trgovačkog centra pridružuju se i druge. Među njima se ističe znatno veći asortiman robe u trgovinama, 7 kina, 1 pozorište, te činjenica da je ovaj grad, bar u sreskom okviru, znatno razvijeniji sportski centar od ostalih opštinskih centara, što predstavlja posebnu atrakciju naročito za omladinu.

I pored decentralizacije državne uprave na opštine, ipak su one u raznim administrativnim pitanjima vezane za Tuzlu kao sreski centar. Takođe postojanje više sudskih i drugih institucija u ovom centru izaziva potrebu dolaska seljaka i drugih građana sa sela iz 17 drugih opštinskih centara ovoga sreza.

Velika sredstva koja se, naročito u Tuzli, investiraju u industrijske, komunalne i saobraćajne objekte, utiču na zapošljavanje većeg broja sezonskih radnika na građevinskim radovima. Boraveći duže vremena u Tuzli ovakvi radnici dolaze u mogućnost da nađu i stalno zaposlenje. Znatno broj njih, prema tome, ne vraća se na selo. Oni u prvo vrijeme stanuju u barakama koje se podižu oko građevinskih objekata u izgradnji. Poslije završetka izgradnje ovih objekata ostaju i dalje u barakama ili podižu vlastite stambene objekte. Njihovo iseljavanje iz baraka tada se pretvara u poseban urbanistički, komunalni i socijalni problem.

POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U DRŠUTVENOM SEKTORU

1. FORMIRANJE OPŠTEDRUŠTVENOG SEKTORA U POLJOPRIVREDI

Prije drugog svjetskog rata u prigradskom području Tuzle nije bilo poljoprivrednih državnih dobara.

Formiranje državnog — socijalističkog — sektora u poljoprivredi uslijedilo je odmah poslije rata, djelimično konfiskacijom zemljišta od lica koja su sarađivala s okupatorom u toku rata a djelimično na osnovi Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

Dalja faza formiranja ovog društvenog sektora uslijedila je 1953. godine sprovođenjem Zakona o poljoprivredno zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama (Zakon o zemljišnom maksimumu obradivog zemljišta od 10 ha). Tek kasnije, od 1960. godine, kao metod proširivanja društvenog sektora u poljoprivredi služi i kupovina zemljišta.

Do 1953. godine iz zemljišnog fonda opštenarodne imovine formirano je nekoliko gradskih ekonomija u prigradskom području Tuzle. Izvjesni dijelovi zemljišta, uglavnom razbacane parcele, koje su ranije pripadale seljačkim radnim zadrugama, predati su na upotrebu opštim zemljoradničkim zadrugama. Poslije sprovođenja Zakona o zemljišnom maksimumu od 10 ha, formirana su od dobivenog zemljišta po ovoj osnovi, kao i od zemljišta dobivenog agrarnom reformom, tri manja poljoprivredna dobra »Maline« kod Tuzle, »Lukavac« i »Lopare« u istoimenim opštinama. Poljoprivredna površina prvog dobra iznosila je 261 ha, drugog 126 ha i trećeg 271 ha.

S obzirom na povećanje stanovništva u industrijskim centrima ovog prigradskog područja i teškoće sa snabdijevanjem mlijekom i povrćem, opština Tuzla je pristupila odlučnije formiranju društvenog sektora u poljoprivredi. Fuzionisana su dobra »Maline« i »Lukavac« u poljoprivredno dobro »Spreča«, dok je poljoprivredno dobro u Loparama predato na upotrebu Opštoj zemljoradničkoj zadruzi u mjestu Koraj, koje se nalazi nedaleko od ovog opštinskog centra.

U toku 1961. godine novoformirano poljoprivredno dobro prošireno je kupovinom zemlje na 1 213 ha. U 1962. godini prošireno je daljom kupovinom zemlje za 454 ha na 1 667 ha. Sljedećih, tj. 1963. godine prišlo se još odlučnijem proširenju ovog dobra kupovinom 2 125 ha zemlje. Pored ovog metoda u svrhu proširenja primijenjena je arondacija ovog dobra, a što je najinteresantnije, i likvidacija uzurpacije zemljišta, odnosno protuzakonitog držanja u vlasništvu zemlje iznad zemljišnog maksimuma određenog Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji i Zakonom o zemljišnom maksimumu do 10 ha obradivog zemljišta i uzurpaciji zemljišta u opštenarodnoj imovini. Arondacijom je povećana površina dobra još za 653 ha, a likvidacijom uzurpacija za 391 ha. Tako je u 1963. godini po ove tri osnove proširena površina ovog dobra za ukupno 3 169 ha, čime je njegova površina krajem iste godine iznosila 4 836 ha.

Teritorijalno se poljoprivredno dobro »Spreča« proteže na tri opštine — Tuzlu, Kalesiju i Živinice. Ono zahvata 15 % ukupnih obradivih površina ovih opština zajedno. Nesumnjivo da je ovo značajan uspjeh u obimu i tempu porasta društvenog sektora zemljišta ne samo u pomenutim opštinama nego u republičkom opsegu. Otkup zemlje i arondacija nastavljeni su i u 1964. godini.

2. POVRŠINE, PRINOSI I OBIM PROIZVODNJE

Sve nove površine poljoprivrednog dobra »Spreča« otkupljene u toku 1963. godine nisu mogle da budu privedene intenzivnijoj proizvodnji zbog toga što u tome velik problem predstavlja krčenje mnogobrojnih živica koje postoje oko kupljenih parcela. S obzirom na to da se

ovdje radi o vrlo teškom parapodzolu, moraju da se izvode najelemenarnije melioracije za isušivanje tla. Pored toga, moraju da se izgrade i provizorni putovi da bi se olakšao pristup strojevima za obradu usjeva, žetvu i transport reproduktionog materijala i gotovih poljoprivrednih proizvoda.

U 1963/64. godini sjetvena površina je iznosila 2 123 ha. Na ovoj površini učestvovala je pšenica sa 803 ha (38 %), kukuruz sa 644 ha (30 %), kukuruz za silažu sa 384 ha (18 %). Ostatak sjetvene površine je otpadao na zob, soju, suncokret, lucerku, travno-djetelinske smjese i 26 ha pod povrćem. U poređenju sa 1962/63. godinom zasijano je pšenice 2,4 puta, a kukuruza 8 puta više.

Ostvaren prosječni prinos pšenice u 1964. godini bio je 27 mc, kukuruza, 32 mc, lucerke i travno-djetelinskih smjesa 231 mc (zelene mase) i kukuruza za silažu 230 mc (zelene mase).

Ukupna proizvodnja ratarskih usjeva iznosila je u 1964. godini u mc: pšenice 21 644, zobi 540, kukuruza 20 608, soje 600, suncokreta 150, paprika 270, paradajza 200, kupusa 400, slame 59 694 i zelene mase djeteline, travno-djetelinskih smjesa i silažnog kukuruza 128 950 mc.

Izuzev odgovarajuće količine sjemena za reprodukciju — pšenica, soja, suncokret i sva proizvodnja povrća predstavljaju tržišni višak, a većim dijelom i kukuruz.

U proizvodnji pšenice Poljoprivredno dobro »Spreča« učestvuje s oko 19%, kukuruza 35 %, povrća 10 %, u tržišnim viškovima u području opština na kojima se prostire.

Pored žita, težište proizvodnje usmjereno je na stočarstvo, a u stočarstvu na govedarstvo, radi proizvodnje mlijeka. Ukupan broj goveda bio je u 1964. godini 1 010; 502 grla od toga su krave. U ovoj grani predviđena je proizvodnja u 1964. godini: 1 418 030 litara mlijeka sa 3,7 % masti, 408 teladi i prirasta mesa žive vage 117 434 kg. Oko 1 300 000 litara mlijeka predstavlja tržišni višak za plasman na lokalnom tržištu putem konzumne mljekare, koja se nalazi u sastavu ovog poljoprivrednog dobra kao njegov posebni pogon.

U tržišnim viškovima mlijeka u području opštine Tuzla ovo dobro sudjeluje sa 27 %, što predstavlja značajan doprinos rješavanju pitanja snabdijevanja stanovništva.

S obzirom na činjenicu da je poljoprivredno dobro »Spreča« osnovano tek 1960. godine, ono se nalazi još u fazi organizacije. Moraju da se sređuju zemljišne površine da bi se mogla primijeniti odgovarajuća mehanizacija, čiju su osnovu u 1964. godini sačinjavali: 5 superteških traktora, 8 teških, 19 srednjih i 38 lakih traktora, 20 žitnih kombajna i 5 krmnih kombajna. Ukupno ovo dobro raspolaže sa 70 traktora, ali još uvijek nije opremljeno potrebnim brojem priključnih mašina.

Pitanje povećanja poljoprivredne proizvodnje je usko povezano sa problemom fertilizacije zemljišta, koje je vrlo teške pedološke strukture jer dominira podzol. U vezi s ovom agrotehničkom mjerom, od koje dalje ovisi povećanje prinosa po jednom hektaru, mora da se sprovede na većim površinama isušivanje zemljišta, humifikacija i kalifikacija. Kada se riješe ovi stručno-tehnički problem poljoprivrednih melioracija, povišice se prosječni prinosi i ukupna proizvodnja za po-

trebe snabdijevanja stanovništva poljoprivrednim proizvodima u ovom području. Sa povećanjem proizvodnje u ovom opštredruštvenom sektoru pojavljivaće se na tržištu poljoprivredni proizvodi u još većoj količini. Tada će ovaj sektor postati dominantan faktor u poljoprivrednoj proizvodnji i tržištu u ovome području. To je upravo ono što se želi postići sa proširenjem društvenog sektora u poljoprivredi s obzirom na sadašnji kurs u metodima za ostvarenje ciljeva socijalističke agrarne politike.

Porast standarda života u proučavanom prigradskom području Tuzle, međutim, uticaće (jer je to zakonita pojava tamo gdje on raste) na porast potrošnje mesa, mlijeka i prerađevina ovih proizvoda, kao i drugih namirnica visoko kaloričnih proteina. Zbog toga se poljoprivredno dobro »Spreča« priprema za prelazak na što intenzivniju stočarsku proizvodnju. Za nju ono ima povoljne uslove. Prethodno moraju da se povećaju i stabilizuju prinosi stočne hrane. Uporedo s time treba da se podižu određeni kapaciteti po pojedinim distriktima za smještaj stoke.

3. UDIO ZADRUŽNOG SEKTORA U POLJOPRIVREDI PRIGRADSKOG PODRUČJA

Uz državni, odnosno opštredruštveni, sektor u poljoprivredi, tačke u posljednje vrijeme u ovom prigradskom području aktivno je učestvovalo i nekoliko poljoprivrednih zadruga u proizvodnji i proširenju površina zemljišta u društvenoj svojini.

U 1961. godini u 8 opština ovoga područja postojala je 31 poljoprivredna zadruga. Međutim, od 1961. do 1964. godine kampanja integracija u privredi širom Jugoslavije nije mimoišla ni tuzlanski industrijski bazen. Kao neka moda dana, ona je zahvatila poljoprivredna dobra i organizacije, a među ovim naročito poljoprivredne zadruge. Ona ih je zahvatila upravo onda kada su se one poslije mnogih reorganizacija počele stabilizirati i uspješnije poslovati. I upravo tada, da bi se ostalo dosljedno stalnim ranijim organizacijama i reorganizacijama kada se ništa nije moglo čestito konsolidovati i stabilizirati a već su nastupile nove reorganizacije, pojavio se ponovo talas novih reorganizacija pod opštim nazivom »integracija«. Do integracija je međutim, dolazilo katkada pod uticajem raznih faktora izvan radnih kolektiva kako u privrednim preduzećima, tako i u privrednim organizacijama. Osnovni motiv tih integracija bio je problem rješavanja gubitaka u poslovanju koji se svodi uglavnom na to da se privredno sposobnijim i aktivnijim organizacijama naturaju i priključuju one koje su imale gubitke u svom poslovanju.

Poslije talasa integracije, koji je, pored ostalih, zahvatio i poljoprivredne zadruge u ovom prigradskom području, raznim fuzijama i transfuzijama koje su sprovedene većinom bez nekog temeljitijeg ekonomskog proračuna, od ranije 31 zadruga preostalo ih je samo 9. Najveće fuzije poljoprivrednih zadruga bile su u opštini Gračanica. U ovoj opštini od ranijih 9 zadruga ostala je samo jedna, i to u samom gradu Gračanici. Jedino u području opština Kalesija i Srebrenik od ranijih po četiri preostale su po dvije poljoprivredne zadruge. U svim

ostalim opštinama ovog prigradskog područja formirane su tzv. »opštinske zadruge«, u većini slučajeva sa sjedištem u opštinskom i administrativnom centru, tako da se njihovo poslovanje proteže na cijeli teritorij opštine.

Iako su ovim fuzijama, odnosno koncentracijom više zadruga u jednu ili manji broj, stvorene nove, ekonomski jake zadruge, ipak (to će, vjerovatno, njihovo dalje poslovanje pokazati) one su se znatno udaljile od poljoprivrednih proizvođača, svojih članova. Zbog toga ne mogu ni tako uspješno neposredno saradivati sa seljacima kao što su to neke zadruge činile ranije. Poslije fuzije samih zadruga, uslijedila je i fuzija njihovih ekonomija tako da se njihov broj izjednačio s brojem zadruga. U 1964. godini postojale su ekonomije u sljedećim mjestima i imale su ovakvu katastarsku strukturu svojih površina u hektarima:

Tabela 40.

Poljoprivredna zadruga	Ukupna površina zemljišta	Oranice i bašte	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	Bare i trstici	Šume	Neplodno
Tuzla	414	238	29	—	103	14	—	25	5
Puračić	1 268	750	150	—	280	50	33	—	5
Živinice	23	20	3	—	—	—	—	—	—
Memići	11	6	5	—	—	—	—	—	—
Tojšići	72	22	50	—	—	—	—	—	—
Gračanica	389	359	20	1	—	—	4	2	3
Lopare	279	98	172	—	—	4	—	3	2
Srebrenik	107	75	20	—	12	—	—	—	—
Špionica	164	37	113	—	10	2	—	2	—
Ukupno	2 727	1 605	562	1	405	70	37	32	15

Prema ovim podacima, sa najviše zemlje raspolaže Poljoprivredna zadruga Puračić, a zatim Tuzla, Gračanica i Lopare. Jedan dio zemljišta kojim raspolažu ove i druge zadruge u prigradskom području Tuzle potiče još od agrarne reforme, drugi dio od eksproprisanog zemljišta više od zemljišnog maksimuma iznad 10 ha obradivog zemljišta, a treći, najmanji, dio potiče od kupovine zemlje od seljaka i drugih privatnih vlasnika. Najviše zemlje, međutim, otkupila je Poljoprivredna zadruga Puračić — oko 700 ha — i zadruga u Tuzli — oko 300 ha.

Najveći udio zemljišta u zadružnoj svojini u ukupnom poljoprivrednom zemljištu je u opštini Lukavac (zadruga Puračić) tako da je on u toj opštini iznosio 15 % u ukupnim površinama poljoprivrednog zemljišta, a u području opštine Tuzla 3 %. Pošto se veći dio površina poljoprivrednog zemljišta nalazi u području opštine Lukavac u ravnici, postoje povoljni uslovi da se ovdje otkupe još veće površine zemljišta i razvije jak društveni sektor. Poljoprivredno dobro »Spreča« poslije završetka arondacije i kupovine zemljišta u području opštine Kalesija i Živinice orijentiraće se na njegovu kupovinu i u području opštine

Lukavac i Tuzla. Položaj zemljišta u području opštine Lukavac je utoliko povoljniji što se on prostire između dva jaka industrijska, a, kao takva, i potrošačka centra, i što postoje mogućnosti za navodnjavanje. Osim toga, ovdje je zemljište plodnije nego u području opštine Kalesija.

Nedostatak zadružnih ekonomija u ovom prigradskom području, kao što je to uostalom opšti njihov problem u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, a u većini i u Jugoslaviji, jeste u tome što im zemljišne površine nisu arondirane i sastoje se od mnogo odvojenih parcela, i što se odvojene parcele ne mogu uspješno obrađivati poljoprivrednim strojevima, što su im ekonomska dvorišta neizgrađena, što su slabo opremljene i nedostaju im odgovarajući stručni poljoprivredni i ekonomski kadrovi.

I pored očiglednih nedostataka koji postoje u ekonomijama poljoprivrednih zadruga, one imaju velik agrarno-politički značaj stoga što predstavljaju jezgro za stvaranje krupnih socijalističkih poljoprivrednih preduzeća. Osim toga, one imaju agrarnopolitički značaj i kao centri za primjenu i propagiranje savremenijih sredstava u poljoprivrednoj proizvodnji u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima. Pošto u svakoj opštini postoji većinom po jedna, a izuzetno i po dvije ili više, ekonomija poljoprivrednih zadruga, moglo bi se na osnovi toga zaključiti da su time postavljeni temelji za dalje proširenje i razvoj društvenog sektora u poljoprivred. One bi mogle uz ostale agrarno-političke funkcije da se još efikasnije iskoriste i kao servisni centri koji bi svojim mašinama izvodili odgovarajuće uslužne radove u poljoprivredi u seljačkim gazdinstvima. Materijalno dobro opremljene ekonomije mogle bi i trebalo bi da budu organizacioni centri za obavljanje radova u kooperaciji između poljoprivrednih zadruga i individualnih poljoprivrednih gazdinstava.

DALJE MOGUĆNOSTI RAZVOJA DRUŠTVENE POLJOPRIVREDE U PRIGRADSKOM PODRUČJU TUZLE

Izloženi podaci o razvoju društvenog sektora u poljoprivredi, zatim podaci o individualnim seljačkim gazdinstvima i domaćinstvima, promjenama u njihovom broju, slaboj opremljenosti, o zaposlenim članovima njihovih domaćinstava u poljoprivredi i izvan nje, zatim demografski podaci, iz kojih se zapažaju karakteristične promjene, pojave i zbivanja, vremenski, prostorno i kvantitativno potvrđuju pretpostavke i dalje obilježavaju proces društveno-ekonomskih kretanja i promjena na selu u gravitacionom području Tuzle. Ove promjene i kretanja na selu uticale su na sve veću orijentaciju seljaka na napuštanje vlastitih gazdinstava. Time se pojavljuju povoljne mogućnosti u cilju ostvarenja sve većih potreba da izvjesne površine zemljišta koje oni napuštaju ili žele napustiti pređu u društvenu svojinu. Tako bi se one mogle mnogo racionalnije i intenzivnije iskorištavati za poljoprivrednu proizvodnju u cilju podmirivanja društvenih potreba koje se u ovom području povećavaju mnogo brže nego u drugim u kojima su ova kretanja i promjene na selu mnogo sporiji i po svom obimu slabiji.

Iz dosadašnjeg tempa i obima proširenja društvenog sektora u poljoprivredi može se zaključiti da su u nekim opštinama ostvareni značajni rezultati. To najbolje potvrđuje primjer Poljoprivrednog dobra »Spreča«, a takođe i nekih zadruga koje su se koristile povoljnim mogućnostima, naročito kupovinom zemlje od privatnika u cilju proširenja površine zemljišta u društvenoj svojini.

Razvoj društvene poljoprivrede u prigradskom području Tuzle, kao i uopšte, ovisi od mogućnosti povećanja zemljišnih površina u društvenom vlasništvu i posjedu. Iz podataka koji su prethodno izloženi o povećanju površina zemljišta u poljoprivrednom dobru »Spreča« — Tuzla, a takođe djelimično i uspjeha koje su polučile neke opšte zemljoradničke zadruge, vidi se da postoje dalje mogućnosti u tom pravcu. Proširenje ovih površina moglo bi se postići sređivanjem i raščišćavanjem zaostalih imovinsko-pravnih odnosa i konačnom likvidacijom uzurpacija zemljišta u opštenarodnoj svojini, a pored toga, kao i do sada, putem kupovine i zakupa.

1. UZURPACIJE I NAPUSTENE OBRADIVE POVRŠINE

Prilikom prikupljanja podataka o napuštenim obradivim površinama zemljišta i uzurpacijama u osam opština prigradskog područja Tuzle, dobio se opšti utisak da ovom pitanju imovinsko-pravna služba u njima nije posvećivala odgovarajuću pažnju, da nije dobro organizovana i da ne raspolaže tačnim podacima.

Podaci o napuštenim obradivim površinama nisu se mogli dobiti jer, navodno, nema takvih površina, ali ima napuštenih pašnjaka u brdsko-planinskom području Majevice. Međutim, nema sigurne evidencije ni o tim površinama.

Opštine su raspolagale podacima o uzurpiranim površinama zemljišta opštenarodne imovine, jer su bile dužne da takve podatke prikupljaju u vezi sa republičkim Zakonom o uređenju imovinskih odnosa nastalih uzurpacijom zemljišta u opštenarodnoj imovini«, objavljenom u Službenom listu NR BiH br. 12/55.

Uzurpacije, međutim, predstavljaju samo jedan, istina, veći dio neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa u agraru. Pored uzurpacija, u neraščišćene imovinsko-pravne odnose spadaju neriješena pitanja, ili nastala u međuvremenu poslije sprovođenja Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji i Zakona o poljoprivredno-zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama, odnosno po tzv. Zakonu o zemljišnom maksimumu od po pravilu 10 h obradivog zemljišta — po jednom individualnom poljoprivrednom gazdinstvu. Ako uzmemo u obzir sve ove osnove po kojima su nastajali a i dalje se pojavljuju neraščišćeni imovinsko-pravni odnosi, njihovo stanje u 1964. godini na teritoriju pojedinih administrativnih opština gravitacionog područja Tuzle bilo je ovakvo:

Broj neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa po opštinama

Tabela 41.

Administrativna opština	Neraščišćeni imovinsko-pravni odnosi po osnovima				
	Uzurpacije	Agrarne reforme	PZF	Ostalo	Svega
Tuzla	686	13	1	41	741
Živinice	5 000	120	—	—	5 120
Kalesija	1 012	20	57	135	1 224
Gračanica	3 700	25	37	93	3 855
Lukavac	509	31	—	306	846
Srebrenik	1 606	10	6	55	1 677
Lopare	1 468	34	200	230	1 928
Banovići	282	—	—	151	433
Ukupno	14 263	253	301	1 011	15 824
SR BiH	105 837	15 834	3 938	10 332	135 997

Iste je godine bilo evidentirano u cijelom administrativnom području sreza Tuzla, koje je sačinjavalo ukupno 18 opština, među kojima i 8 gravitacionog područja grada Tuzle, 28 227 uzurpacija, 1 307 neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa, 935 po osnovi poljoprivrednog zemljišnog fonda (PZF) i 1 429, na drugi način, što je sveukupno iznosilo 31 955 svih neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa (ili oko 25 % u Republici). To znači, ako se s ovim podacima usporede podaci za 8 administrativnih opština gravitacionog, odnosno prigradskog, područja Tuzle, onda oni učestvuju sa preko 50 % u svim neraščišćenim imovinsko-pravnim odnosima područja koje je do sredine 1966. godine. pripadalo administrativnom Srezu Tuzla. Ovaj Srez spadao je, odmah iza Sreza Banja Luka, među srezove Bosne i Hercegovine u kojima je postojao najveći broj neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa. Međutim, u opštinskim imovinsko-pravnim službama u 1964. godini se smatralo da je broj uzurpacija i drugih neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa bio još znatno veći, čak za 70 do 100 %, jer mnoge uzurpacije tada nisu bile prijavljene i evidentirane iako su faktično postojale.

Od ukupno evidentiranih uzurpacija bilo je tada riješeno samo oko 15 %.

Uzurpacije obuhvataju najvećim dijelom erarne šume i šumsko zemljište i obradivo zemljište iznad određenog zemljišnog maksimuma (oko 25 %). U samom području opština Tuzla, Kalesija, Lukavac i Gračanica približno je procijenjeno u 1964. godini da je među uzurpiranim površinama bilo oko 4 000 ha obradivog zemljišta.

Proširenje zemljišnih površina u društvenoj svojini likvidacijom uzurpacija zemljišta

Kada je Poljoprivredno dobro »Spreča« počelo kupovati zemlju u području opštine Kalesija, niko nije pretpostavljao da će se pri tome naići na velik broj uzurpacija zemljišnog vlasništva. Pretpostavljalo se

da uzurpacije uglavnom obuhvataju erarno šumsko zemljište, a da ih nema i po drugim osnovama protupravnog raspolaganja drugim površinama zemljišta i držanja tih površina u vlasništvu i posjedu. Međutim, kada su se počeli raščišćavati imovinskopravni odnosi u vezi s arondacijom i kupovanjem zemljišta, naišlo se na mnogo neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji i po agrarnom maksimumu obradivog zemljišta do 10 hektara. Tako je 1963. godine u području opštine Kalesija oduzet 391 ha oranica koje su seljaci imali protupravno u svom posjedu i vlasništvu. Bilo je slučajeva da su neka seljačka gazdinstva imala veći zemljišni maksimum od onog na koji su stekla pravo po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Znatno veći broj je onih koja su imala površinu obradivog zemljišta iznad maksimuma određenog Zakonom o zemljišnom fondu opština-roodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama, tj. tzv. zakonom o zemljišnom maksimumu od 10 ha obradivog zemljišta.

Otkrivanje tako velike površine zemljišta koju su seljaci protupravno imali u posjedu svjedoči o vrlo nesređenom stanju ne samo katastra i zemljišno-knjižnih sudova nego posebno baca sjenku na organizaciju i poslovanje imovinsko-pravne službe pri opštinskim skupštinama i optužuje je. Ima osnove za ovakve pretpostavke i sumnje, pogotovo zbog toga što se smatralo da je u ovoj i u drugim opštinama prigradskog područja Tuzle ova služba mnogo organizovanija, sredenija i ažurnija nego u drugim opštinama koje imaju u ovoj službi slabiji kadar i organizaciju. To se naročito odnosi na ona opštinska područja u kojima je u toku rata uništen katastar i zemljišne knjige, a takvih opština ima preko 1/3 u Bosni i Hercegovini. Prema tome, može se pretpostaviti da, vrlo vjerovatno, ima ovakvih uzurpacija i u drugim opštinama ove Republike, možda još i više nego što ih je pronađeno u području opština Kalesija i Tuzla. Ova pretpostavka nameće istovremeno pitanje koliko je, možda, plaćeno takvog zemljišta u drugim krajevima prilikom otkupa, arondacije i eksproprijacije seljacima i drugim privatnicima a oni na to po zakonu nisu imali prava?

U svakom slučaju, pronalaženje relativno velikih površina obradivog zemljišta u području opštine Kalesije treba da bude istovremeno signal za imovinsko-pravne službe u drugim opštinama da priđu temeljitijoj reviziji vlasništva i posjedovanja zemlje u individualnim poljoprivrednim i drugim gazdinstvima.

Ne mogu se dati tačnije procjene koliko bi se zemlje moglo preuzeti u društvenu svojinu raščišćavanjem uzurpacija i sređivanjem imovinsko-pravnih odnosa. Za sada bi se o tome mogle stvarati samo pretpostavke. Tako, npr., ako bi se pretpostavilo da bi se i u svim ostalim opštinama u Bosni i Hercegovini, kojih po administrativnoj podjeli ima ukupno 106, našlo prosječno u svakoj od njih oko 400 hektara zemljišta koje protuzakonito posjeduju individualna poljoprivredna domaćinstva, to znači da bi se tada nakupilo u svim opštinama ukupno preko 40 000 hektara. Međutim, ako bi se u ostalim opštinama u području Tuzle našao veći prosjek, kao što to, npr., pretpostavljaju u Direkciji poljoprivrednog dobra »Spreča«, tada bi se u opštini Tuzla moglo po sili zakona, odnosno likvidacijom uzurpacija, naći, oko 500 hektara zemljišta, ali postoji vjerovatnost da je moguće privesti i veće

površine zemljišta u društvenu svojinu. Prema izjavama odgovornih faktora u pomenutom dobru, u prigradskom području Tuzle moglo bi se po ovoj osnovi uključiti u opštedruštvenu svojinu oko 3 000 hektara zemljišta.

2. KUPOVINA ZEMLJISTA

Od 1960—1963. godine Poljoprivredno dobro »Spreča« kupilo je od seljaka 2 832 ha oraničnog zemljišta, i to u području opština Kalesija i Živinice. Zemlja je kupovana u cilju proširenja pojedinih distrikata ovog dobra, a pored toga i prilikom arondacije. Prosječno za 1 hektar oranice plaćeno je seljacima 129 882 dinara, a prilikom arondacije 123 059 dinara. Kupovina zemlje u sprovođenju arondacionog postupka uslijedila je uglavnom u slučajevima kada se radilo o zemljovlasnicima-nepoljoprivrednicima i kada se za arondirano zemljište nije moglo seljacima dati u zamjenu u vlasništvo drugo odgovarajuće zemljište. S obzirom na blizinu Tuzle, većinom se u ovim slučajevima radilo o »mješovitim« i »nepoljoprivrednim individualnim gazdinstvima« i domaćinstvima. U mnogo slučajeva ovakvi vlasnici su sami nudili svoju zemlju na prodaju. Rjeđe se dešavalo da je trebalo ovakve vlasnike ubjeđivati da prodaju zemlju.

U 1964. godini pomenuto poljoprivredno dobro je nastavilo kupovinu zemlje u području administrativnih opština Kalesija i Živinice. Računalo se, prema izjavi odgovornih faktora u tom dobru, da će se do kraja 1964. godine moći otkupiti još oko 1 500 hektara. Međutim u tome se nije potpuno uspjelo zbog porasta cijena zemlje poslije privrednih mjera od polovine 1964. godine. Prema tome ovo dobro je prošireno samo od početka 1962. do kraja 1964. godine za blizu 5.000 ha. To je, nesumnjivo, velik uspjeh — postignut u proširivanju društvenog sektora u poljoprivredi. Sav ovaj obimni posao najvećim dijelom sprovela je uprava Poljoprivrednog dobra »Spreča«. Time je veći dio zemljišta u ravnici u području pomenute dvije opštine prešao u društveno vlasništvo.

Mogućnost proširenja zemljišnih površina socijalističkog sektora u ovom prigradskom području, osim u opštinama Kalesija i Živinice, postoji i u ostalima. Zbog toga je u 1965. i daljim godinama, orijentacija na proširenje socijalističkog sektora u poljoprivredi protegnuta i na opštine Tuzla, Lukavac i Gračanica. Tu se naišlo na neočekivane poteškoće i neshvatanja. U području ovih opština, pored poljoprivrednih proizvodnih organizacija, pretenzije na poljoprivredna zemljišta imaju i razna industrijska i komunalna preduzeća, koja se žele proširiti upravo na najplodnija zemljišta.

Kolike su pretenzije industrijskih preduzeća na prostoru između Tuzle i Gračanice na poljoprivredna zemljišta, vidi se, npr., iz činjenice da je za račun ovih preduzeća potopljeno akumulacijom »Modran« 3 000 ha najplodnije zemlje u Sprečkom polju. Ova akumulacija je izgrađena u cilju ravnomjernijeg snabdijevanja vodom industrijskih preduzeća. Pored ove površine, industrijska preduzeća u Jalskom polju, koje se proteže između Tuzle i Lukavca, neproduktivno su zaposjela još oko 700 ha plodnog zemljišta podesnog i za proizvodnju povrća.

Ovdje se ispoljava katkada megalomanski nasrtaj industrije na izrazito najplodnije površine poljoprivrednog zemljišta.

Stav pojedinih preduzeća prema iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta je u suprotnosti sa pozitivnim zakonskim propisima, a naročito ako je riječ o njegovom iskorištavanju u nepoljoprivredne svrhe. Međutim, stiče se utisak da su industrijska preduzeća u ovom prigradskom području svemoćna. Za njih se otkupljuje ili ekspropriše zemlja kada im je to potrebno i koliko žele. Redovito njihova ekspanzija tada zahvata zemljište u ravnici sa najpovoljnijim saobraćajnim pristupom i najbolje plodnosti. Koliko se industrijska preduzeća razmeću poljoprivrednim zemljištem, vidi se, dalje, i iz primjera ugljenokopa. Oni su relativno plitkim kopanjem uglja ispod površine ili izbacivanjem jalovine, ili tzv. površinskim kopom, opustošili oko 1 000 hektara poljoprivrednog zemljišta, ali poslije napuštanja tih kopova nisu preduzele bilo kakve radove da bi se ova površina mogla ponovo iskoristiti za poljoprivrednu proizvodnju. Opšti je utisak, kada se kritički razmatra iskorištavanje zemljišta u ovom prigradskom području, da se njime dobro ne ekonomiše, da se ono razbacuje kao da se iza zidina tvornica i drugih preduzeća nalazi nepregledni sibirski prostor, a ne jedna relativno skućena i za poljoprivredu već ugrožena dolina rijeke Spreče, koju bi trebalo, s obzirom na položaj, plodnost zemljišta, pogodan pristup i blizinu velikog tržišta, do maksimuma iskoristiti za poljoprivrednu proizvodnju. I pored postojećih zakonskih propisa o iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta, međutim, izgleda da je opštinska rukovodstva u opštinskim područjima gdje se odigravaju ovakve pojave zaslijepilo idolopoklonstvo industriji, njenoj ekonomskoj snazi i akumulaciji, koja uglavnom i finansira njihove opštinske budžete, tako da ne preduzimaju nikakve sankcije protiv industrijskih i drugih preduzeća u slučajevima nenamjenskog iskorištavanja ekspropisanog poljoprivrednog zemljišta.

Postoje mogućnosti za proširenje društvenog sektora u poljoprivredi i u području opštine Srebrenik. Ovdje su za ovu svrhu interesantna zemljišta uz rijeku Tinju. Prema informacijama dobivenim u Srebreniku i u direkciji Poljoprivrednog dobra »Spreča«, računa se da bi se u području ove opštine moglo otkupiti, po još povoljnijoj cijeni nego što je plaćena zemlja u opštinama Kalesija i Živinice, oko 2 000 hektara poljoprivrednog, najvećim dijelom obradivog, zemljišta. U ovom području najviše nude zemlju na prodaju rudari koji dnevno migriraju prema Tuzli. Oni žele prodati zemlju da bi se primakli bliže ugljenokopima i industrijskim preduzećima u dolini rijeke Spreče, u kojima su stalno zaposleni.

U području opštine Lopare takođe ima zemljišta koja bi se mogla uključiti u društveni sektor proizvodnje. Ipak, gledajući objektivno na uslove za proizvodnju, a naročito slabije komunikacije, oni su mnogo nepovoljniji nego u opštinama uz dolinu rijeke Spreča. Iako i ovdje postoje ponude za prodaju zemlje od strane seljaka — rudara, društvene organizacije, organi opštinske skupštine i poljoprivredno dobro »Spreča« nisu pokazivali zainteresovanost i zbog toga što tu dominiraju brdska zemljišta obronaka planine Majevice. Na tkavim zemljištima bi

se mogle, doduše, podići voćne plantaže uz prethodno terasiranje. To bi, eventualno, moglo doći u obzir u perspektivnom planu proširenja društvenog sektora i u području ove opštine.

Problemi u kupovini zemljišta za proširenje društvenog sektora u poljoprivredi

Prema iznesenim podacima, zemljišta su kupovali u cilju proširenja društvenog sektora u poljoprivredi poljoprivredno dobro »Spreča« i poljoprivredne zadruge Tuzla i Puračić. Najviše zemlje kupilo je pomenuto poljoprivredno dobro.

Osnovni problem u kupovini zemljišta bio je u tome što u ovome vrlo obimnom poslu nisu pružali svoju pomoć u odgovarajućoj mjeri organi skupština opština u kojima je kupovana zemlja. Uglavnom sav posao oko izrade dokumentacija, traženja kredita od banke i sprovođenja postupka pao je na aparat Direkcije poljoprivrednog dobra i uprava zemljoradničkih zadruga. Organi opštinskih skupština u čijem je području zemlja otkupljena nisu pružili podršku uglavnom zbog toga što su im opadali prihodi od poreza koji plaćaju na katastarski prihod individualna seljačka gazdinstva. Taj je porez ukinut u društvenim poljoprivrednim gazdinstvima, pa ukoliko se više otkupljuje zemlje za društveni sektor, utoliko im se smanjuju prihodi od poreza sa seljačkih gazdinstava.

Slično kao i u pitanju kupovine, organi opštinskih skupština nisu bili zainteresovani ni u slučajevima kada su individualna poljoprivredna gazdinstva željela da dužni porez na katastarski prihod plate odgovarajućom površinom zemljišta. I u ovom slučaju umanjivali bi se prihodi opštine, bez obzira na to da li se radilo o malim, izoliranim i udaljenim parcelama ili ne. Ova nezainteresovanost opštinskih organa ispoljava se naročito u području privredno nerazvijenih opština. Ovdje je porez od poljoprivrede osnova budžetskih prihoda opštine pomoću kojih ona podmiruje izdatke za funkcionisanje opštinske administracije, a takođe i za kulturno-prosvjetnu i komunalnu djelatnost. Prihodi za podmirenje ovih izdataka su bili relativno mali i do sada. Zbog toga su ovakve opštine u poređenju sa drugim privredno razvijenim opštinama u svakom pogledu još više zaostajale.

Opštinske skupštine su, vjerovatno iz istih razloga, bile vrlo neaktivne i u rješavanju uzurpacija zemljišta iz opštenarodne imovine i uopšte protupravnog posjedovanja zemljišta iznad određenog zemljišnog maksimuma.

3. MOGUĆNOST DRUŠTVENE PROIZVODNJE POVRĆA, MESA I DRUGIH STOČNIH PROIZVODA

Na osnovi dosadašnjih iskustava sa proširivanjem površina zemljišta u društvenoj svojini postavlja se u prvom redu pitanje u vezi s povećanjem poljoprivredne proizvodnje; koliko bi se ukupno zemljišta moglo otkupiti u prigradskom području Tuzle? Prema mišljenju odgovornih stručnih faktora, moglo bi se otkupiti ukupno još oko 12 000 hektara oranica. Pribrajaajući ovoj površini površinu za koju se računa

da bi se mogla dobiti po sili zakona — rješavanjem uzurpacije zemljišta u opštenarodnoj imovini te one površine koje ilegalno posjeduju poljoprivredna ili nepoljoprivredna individualna gazdinstva iznad određenog zemljišnog maksimuma, mogao bi se društveni sektor u poljoprivredi proširiti na ukupno oko 16 000 hektara.

Skoro sva površina zemljišta za koju se pretpostavlja da bi se mogla prevesti u društvenu svojinu nalazi se u ravnici uz rijeku Spreču. Društvena poljoprivredna gazdinstva formirana na ovoj površini mogla bi se obrađivati poljoprivrednom mehanizacijom, a velikim dijelom i natapati. Time bi se u neposrednoj blizini Tuzle kao industrijskog centra omogućila stabilna biljna proizvodnja, u cilju intenzivnijeg uzgoja stoke, i znatno povećanje njene proizvodnje za potrebe snabdijevanja stanovništva u području ovog industrijskog bazena.

Povoljni klimatski i ekonomski uslovi, kao i podesno zemljište, pružali bi takođe mogućnosti i za proizvodnju srednjoranog povrća. I pored velikih društvenih potreba za ovim proizvodima, perspektiva ove grane poljoprivrede, odnosno njezin prosperitet, ovisili bi od broja radnika koji bi se mogao uključiti u ovu proizvodnju. Sadašnja tehnologija proizvodnje povrća iziskuje mnogo ljudske radne snage. Pitanje je koliko bi i da li bi ova grana poljoprivrede bila privlačna za radnike koji su već došli u grad, ako bi zarade bile znatno niže nego u industriji, kao što je to sada redovito skoro opšta pojava? Teško je pretpostaviti da bi radnici koji su već došli u ovaj industrijski bazen sa sela htjeli da se zaposle uz destimulativne uvjete u poređenju s uvjetima u susjednim industrijskim preduzećima, i to u takvoj grani proizvodnje od koje su pobjegli? Prema tome, i pored povoljnih prirodnih uslova, teško je pretpostaviti da bi se uz ovakve uslove u ovom području mogla razviti intenzivna i velika proizvodnja povrća ukoliko bi zarade radnika u poljoprivredi bile niže nego u industriji.

Uzgred, u vezi sa mogućnostima razvitka povrtlarske proizvodnje korisno je podsjetiti na iskustvo Poljoprivrednog dobra »Butmir« kraj Sarajeva. Radi potreba snabdijevanja stanovništva Poljoprivredno dobro »Butmir«, iako se nalazi skoro na periferiji Sarajeva, prije desetak godina bilo je uzgajalo povrće. Zbog nedostatka poljoprivrednih radnika bilo je prisiljeno tražiti ih čak u Kupresu, planinskom mjestu udaljenom skoro 200 km od Sarajeva. I pored toga što je izgrađen odgovarajući smještajni prostor za ove radnike, ovo dobro je moralo, zbog gubitaka, poslije nekoliko godina odustati od dalje proizvodnje povrća.

4. MOGUĆNOSTI RAZVIJANJA KOOPERACIJE S INDIVIDUALNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA U CILJU NJIHOVE ŠTO VEĆE PROIZVODNJE ZA TRŽIŠTE

I pored vrlo slabe tehničke opremljenosti seljačkih gazdinstava za poljoprivrednu proizvodnju, kooperacija između njih i socijalističkih preduzeća i organizacija bila je do sada slabo razvijena. Ukupno u svim oblicima kooperacije učestvovao je po opštinama u prigradskom području Tuzle sljedeći broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava: Tuzla 148 (2%), Živinice 104 (2,4 %), Kalesija 163 (3,6 %), Lukavac

161 (3,3 %), Gračanica 288 (6 %), Srebrenik 173 (3,8 %), Banovići 15 (0,8 %) i Lopare 154 (4,5 %). Prema ovim podacima, kooperacija se razvijala na relativno velikom prostoru, ali sa malim brojem kooperanata.

Gledajući na ukupan broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava po pojedinim opštinama, teoretski bi za proširenje kooperacije bilo mogućnosti, naročito uzimajući u obzir slabu tehničku opremljenost ovih gazdinstava. U obzir bi dolazila u prvom redu kooperacija pružanjem raznih usluga, počev od osnovne obrade zemlje pa do žetve. Pošto veći broj seljačkih domaćinstava nastoji da se što više primakne gradskom naselju Tuzle, Banovića i Lukavca, odnosno da se preseli bliže radnim mjestima na kojima su članovi tih domaćinstava stalno zaposleni u nepoljoprivrednim djelatnostima, ne postoje objektivni uslovi za pretpostavku razvijanja sa njima masovnije proizvodne saradnje uz odgovarajuće ulaganje materijalnih sredstava i rada, a na toj osnovi i raspodjele dohotka sa preduzećima i organizacijama. Vrlo labilan stav seljačkih domaćinstava, naročito onih na »mješovitim«, »staračkim« gazdinstvima i gazdinstvima »nepoljoprivrednika« prema radu u poljoprivredi i ostajanju na selu ne pružaju mogućnost društvenim poljoprivrednim organizacijama i drugim proizvodnim organizacijama za zasnivanje trajnije proizvodne saradnje s ovim gazdinstvima. Pri tome treba imati u vidu da su ona, među četiri vrste individualnih poljoprivrednih gazdinstava, najbrojnija u prigradskom području Tuzle. Zbog toga bi se kooperacija u biljnoj proizvodnji mogla razvijati uglavnom kao i do sada u pružanju raznih usluga od strane poljoprivrednih organizacija individualnim proizvođačima.

Postoji mogućnost razvitka kooperacije u stočarstvu u tovu stoke i proizvodnji stočnog podmlatka između poljoprivrednih preduzeća i poljoprivrednih zadruga, s jedne, i individualnih proizvođača, sa druge strane. Ovakva kooperacija je postojala, doduše, i do sada, međutim, ne može se iza nje da nasluti i razvitak socijalističkih proizvodnih odnosa. Ima mišljenja čak da ovakva kooperacija može da utiče kod seljaka na stvaranje ubjeđenja o afirmaciji njihovih gazdinstava, što bi moglo dalje voditi ka jačanju sitnosopstveničkog mentaliteta.

Iako ima osnove za kritiku ovakve dosadašnje kooperacije u stočarstvu, ona ipak, apstrahirajući činjenicu da, ovakva kakva je postojala u ovom području, ne vodi razvitku socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, ima svoje ekonomsko opravdanje u sadašnjoj situaciji potreba povećanja stočne proizvodnje. Ovim putem se mogu racionalnije iskoristiti kapaciteti za stočarsku proizvodnju u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, povećati proizvodnja za tržište, a pored toga uposliti višak radne snage za koji nema za sada još mjesta u djelatnostima izvan poljoprivrede. Time se ublažava latentno seljačko pitanje, koje u većoj ili manjoj mjeri kao socijalno pitanje postoji u poljoprivredi kako Bosne i Hercegovine, tako i ostalih socijalističkih republika. Ono će se dalje moći rješavati ne samo razvitkom glavnih industrijskih već i tzv. tercijarnih djelatnosti, u kojima se može uposliti mnogo ljudske radne snage. Za ovakvu kooperaciju trebalo bi, međutim, da ispolje daleko veći interes ne samo poljoprivredna preduzeća i organizacije nego, takođe i trgovačka preduzeća, a posebno

preduzeća koja prerađuju poljoprivredne proizvode. Kooperacija s individualnim poljoprivrednim gazdinstvima nije aktivnost kojom treba da se bave samo poljoprivredne zadruge, kao što je to bila u većini slučajeva dosadašnja praksa, već i drugi koji trguju poljoprivrednim proizvodima ili ih prerađuju. Tako bi kooperacija mogla postati mnogo masovnija i produktivnija nego do sada i u proučavanom području tuzlanskog industrijskog bazena.

ZAKLJUČAK

Proučavanjem društveno-ekonomskih promjena na selu provedenom u prigradskom području Tuzle utvrđeno je:

1) Postoje izrazite diferencijacije između opština koje spadaju u ovo prigradsko područje ne samo po visini nacionalnog dohotka po jednom stanovniku nego i po socijalno-profesionalnoj strukturi stanovništva, pismenosti, broju aktivnog i izdržavanog stanovništva, deagrarizaciji i depopulaciji sela.

Karakteristično je relativno jače odumiranje nekih sela u pasivnim nego u aktivnim opštinama, zbog većeg pomjeranja stanovništva, naročito u Tuzlu i prema centrima privredno razvijenih opština njenog prigradskog područja.

Najviše se doseljavaju u blizini Tuzle i drugih prigradskih opština seljaci zaposleni u privrednim preduzećima iz onih sela od kojih se ne može dnevno migrirati zbog udaljenosti do radnog mjesta.

2) U cijelom prigradskom području koje sačinjava osam opština odvijaju se vrlo karakteristične društveno-ekonomske promjene na selu.

Unutar nižih kategorija individualnih poljoprivrednih gazdinstava po površini zemljišta bez obzira na njihovu vrstu, naročito zemljišta do 3 ha, nastaju promjene usljed toga što je većina njihovih članova sposobnih za rad zaposlena van njihovih gazdinstava, ili ako to još nije, nastoji da se zaposli u drugim privrednim granama, što se ispoljava i u tome da ona više prodaju nego što kupuju zemlju. Ovo je najnestabilniji sloj seljačkog stanovništva, u koji, pored članova »čistih« individualnih seljačkih gazdinstava, spadaju najviše i članovi »nepoljoprivrednih«, »mješovitih« i »staračkih gazdinstava«.

3) U privredno razvijenim opštinama broj zaposlenih članova individualnih poljoprivrednih gazdinstava van poljoprivrede je znatno veći nego u nerazvijenim opštinama. Najveći broj zaposlenih članova van poljoprivrede regrutuje se iz kategorije gazdinstava do 3 ha površine, jer su ona suficitarna u radnoj snazi.

Među individualnim poljoprivrednim gazdinstvima iznad 5 ha površine pojavljuju se i takva koja su deficitarna u radnoj snazi. Deficitarnost se povećava prema višim kategorijama njihove površine.

Eksploatacija tuđe radne snage koja se unajmljuje u individualnim poljoprivrednim gazdinstvima je najmanja u kategorijama veličine do 2 ha, svega oko 5 %, a povećava se prema višim kategorijama, tako da se u kategoriji 10—15 ha kreće i do 27 %.

4) Individualna poljoprivredna gazdinstva nižih kategorija posjedovne strukture (do 2 ha), i pored suficita u radnoj snazi, više prodaju

nego što kupuju zemlju. Nasuprot njima, gazdinstva iznad 2 ha i gazdinstva koja su deficitarna u radnoj snazi više kupuju nego što prodaju zemlju.

5) Problem radne snage u prigradskom području u poljoprivrednoj proizvodnji u individualnim gazdinstvima nepovoljno se odražava i na razvijanje kooperacije između njih i poljoprivrednih organizacija. Zbog toga je mali broj ovih gazdinstava kooperirao u ovom području: od svega 0,8 % u opštini Banovići, 2 % u opštini Tuzla, do 4,5 % u opštini Lopare.

6) Konstatovana je velika migracija radne snage iz udaljenih naselja s ovog teritorija, ili izvan njega, u grad Tuzlu i njegovu neposrednu blizinu, ili u druge industrijske centre oko njega. Usljed toga se, s jedne strane, pojavljuje odumiranje, odnosno depopulacija sela udaljenijih od Tuzle, a sa druge, urbanizacija nekih sela koja su u njenoj blizini, ili blizini drugih industrijskih naselja u ovom prigradskom području.

7) Kao grad u kome se nalaze brojne prosvjetne, kulturne, zdravstvene i administrativne ustanove, Tuzla predstavlja značajan privlačni centar za okolno poljoprivredno stanovništvo. U prvom redu nastoje se preseliti u grad članovi onih domaćinstava koji su zaposleni u gradskim preduzećima i ustanovama. Takođe tome teže i ona seljačka domaćinstva od kojih više djece pohađa škole u Tuzli.

Preseljavanje seljačkih domaćinstava u grad Tuzlu ili u blizinu mjesta njihovog stalnog zaposlenja pomažu industrijska preduzeća i rudnici u cilju smanjenja svojih troškova za svakodnevni prevoz ovakvih radnika, a i zbog toga da bi smanjili fluktuaciju radne snage u vrijeme sezonskih radova u poljoprivrednoj proizvodnji u njihovim individualnim poljoprivrednim gazdinstvima.

8) Društveno-ekonomska kretanja i promjene na selu uticali su na porast broja sitnih individualnih gazdinstava, naročito u privredno razvijenim opštinama. Ovo se izrazilo u smanjenju iznošenja poljoprivrednih proizvoda na tržište. Pored toga, na ovo utiče i činjenica što je znatno porastao broj »nepoljoprivrednih« i »mješovitih« individualnih poljoprivrednih gazdinstava, a takođe raste i broj »staračkih« gazdinstava i domaćinstava.

Ova pomjeranja i promjene na selu izazivaju sve veći porast potražnje poljoprivrednih proizvoda zbog naglog povećanja broja nepoljoprivrednog stanovništva.

9) Preseljavanje relativno velikog broja seoskog stanovništva u grad Tuzlu i druge centre u njenom prigradskom području uticalo je na veći promet zemljišta i mogućnosti proširenja društvenog sektora u poljoprivredi putem kupovine zemlje, likvidacije uzurpacija i protupravnog držanja izvjesnih površina zemljišta u privatnom vlasništvu i posjedu. Manje mogućnosti postoje za ovo proširenje putem zakupa zemlje, plaćanja poreza zemljom i kooperacijom između društvenih proizvodnih poljoprivrednih organizacija i individualnih proizvođača u poljoprivredi.

10) Na osnovi dosadašnjih uspjeha u proširivanju društvenog vlasništva na zemlju postoji mogućnost da se u prigradskom području Tuzle, pored već otkupljenih oko 5 000 hektara, otkupi još oko 12 000

hektara zemljišta podesnog za formiranje krupnih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava. Likvidacijom uzurpacija i drugog protupravnog držanja zemlje u privatnom vlasništvu moglo bi se uključiti ovdje u društveni sektor još oko 3 000 hektara.

Prema tome, po ove dvije osnove mogao bi se proširiti društveni sektor još za oko 15 000 hektara poljoprivrednog zemljišta. S obzirom na dosadašnje rezultate u povećavanju poljoprivredne proizvodnje u društvenom sektoru i njegov višestruko veći udio u tržišnim viškovima od njegovog udjela u ukupnim površinama zemljišta, njegovo dalje proširivanje je s opštedruštvenog gledišta potrebno, ekonomično i opravdano.

LjUBO BOŽIĆ

DIE BEWEGUNGEN UND VERÄNDERUNGEN IN DER SOZIAL- UND AGRARSTRUKTUR IM GEBIETE DES INDUSTRIELLEN TUZLA—BECKENS

ZUSAMMENFASSUNG

Nach dem zweiten Weltkriege entstanden in der Agrarstruktur SFR Jugoslawiens relativ grosse und schnelle Veränderungen. Diese Veränderungen kamen, neben anderen, auch in der Tätigkeitsstruktur der Bevölkerung sowie auch in der Struktur der landwirtschaftlichen Betriebe zum Vorschein. Die Zahl der landwirtschaftlichen Bevölkerung fiel im Zeitraume von 1945—1961 von 75 % auf 50% oder um cca 25 %. Nach der Schätzung im Jahre 1967. fiel das Prozent der landwirtschaftlichen Bevölkerung, in Hinsicht auf die gesamte Volkszahl, schon auf cca 41 %. Aus der Landwirtschaft übergingen in die nichtlandwirtschaftlichen Tätigkeiten jährlich cca 200.000 Einwohner, was die Folge der relativ schnellen Entwicklung der Industrie in Jugoslawien in diesem Zeitabschnitte ist. Ein solches Tempo der Depopulation und Deagrariation des Dorfes, in einer relativ so kurzen Zeit, wurde sogar in den kapitalistischen Ländern zur Zeit ihrer »industriellen Revolution« nicht aufgezeichnet.

Diese Veränderungen in der sozialen und in der Agrarstruktur sind jedoch nicht gleich in allen Gebieten Jugoslawiens, sondern in manchen grösser oder kleiner vom angegebenen Durchschnitt. In den industriellen bzw. wirtschaftlich höher entwickelten Gebieten sind diese Änderungen grösser als in den weniger entwickelten.

Zwischen den Gebieten die sich in Jugoslawien relativ schnell entwickelt haben, befindet sich auch das Industriebecken Tuzla in der SR Bosnien und Hercegovina. Hier hatte die industrielle Entwicklung charakteristische Reperkussionen auch auf die gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen des, diesen Bassin geographisch und ökonomisch gravitierenden Gebietes. Die Gesetzmässigkeit der industriellen Entwicklung hatte hier einen stärkeren Einfluss auf die Depopulation und Deagrariation des Dorfes einerseits. Andererseits wuchsen die urbanistischen und kommunalen Probleme in und um die Stadtzentrum, besonders um das Hauptzentrum diese Industriegebietes — Tuzla.

Die Hauptursache, welche die Depopulation und Deagrarisierung des Dorfes stark beeinflusst, sind, im kapitalistischen und im sozialistischen System, die besseren Erwerbsmöglichkeiten in den nichtlandwirtschaftlichen Tätigkeiten und das Stadtleben. In diesem Prozess aber werden die gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen im kapitalistischen System auch von anderen Faktoren beeinflusst, welche das sozialistische System vereitelt und unmöglich macht. Diese Faktoren, die im kapitalistischen System besonder starken Einfluss im erwähnten Prozess haben, sind die Exploitation des Dorfes seitens der grossen kapitalistischen landwirtschaftlichen Betriebe und des finanziellen, Handels und Industriekapitals. Im sozialistischen System, indessen, verhindert oder macht man eine solche Exploitation unmöglich damit, dass solche Kapitale nationalisiert und insofern die sozialistische Umgestaltung der Landwirtschaft noch nicht durchgeführt wurde, wird die Grösse der land- und forstwirtschaftlichen Fläche im bürgerlichen (privatem) Eigentum sehr begrenzt.

Ein bedeutender Unterschied zwischen dem kapitalistischen und sozialistischen System ist auch in den Veränderungen in der Agrarstruktur bemerkbar. Im kapitalistischen System geschieht ständig ein Polarisationsprozess von mittleren Betrieben auf einer Seite zu kleinen und armen Betrieben, auf der anderen Seite zu grossen kapitalistischen Betrieben. Im sozialistischen System aber geschieht der Prozess der Zerkleinerung der bäuerlichen Betriebe und die Schaffung, aus ihnen, der sozialistischen Grossbetriebe, welche sich als Ziel der sozialistischen Agrarpolitik formieren. Das geschieht unter dem Einfluss der entsprechenden agrarpolitischen Massnahmen mit Hilfe sozialistischer Organisationen. Einer der bedeutendsten Unterschiede zwischen den beiden Systemen ist die Tatsache, dass entsprechend der Depopulation des Dorfes im Kapitalismus die Zahl und die Fläche der kapitalistischen landwirtschaftlichen Betriebe steigt. Im Sozialismus aber, besonders in den Ländern welche die Methoden der Kollektivisation des Dorfes und der Landwirtschaft in der Staljinistischen Form abgeworfen haben, entwickelt sich die Depopulation des Dorfes bedeutend schneller, schneller als der Wuchs des Anteils des sozialistischen Sektors der Landwirtschaft an der gesamten landwirtschaftlich genutzten Bodenfläche.

Das Hauptziel dieser Studie war die Untersuchung der sehr komplexen Erscheinungen und Tendenzen der gesellschaftlich-ökonomischen Bewegungen und Veränderungen am Dorfe, in dem zu dem Industriebecken Tuzla gravitierenden Gebiete. Dabei sollte diese Studie, nebst anderem, wegen des relativ kleinen Anteiles des sozialistischen Sektors in der Landwirtschaft Bosnien und Hercegovinas an den landwirtschaftlichen Anbauflächen, die Möglichkeit betrachten, um die relativ schnellen gesellschaftlich-ökonomischen Bewegungen und Veränderungen am Dorfe zur Erweiterung des sozialistischen Sektors in der Landwirtschaft auszunützen.

In dieser Studie der gesellschaftlich-ökonomischen Bewegungen und Veränderungen auf dem Dorfe, des zu dem Industriebecken Tuzla gravitierenden Gebietes, wurde in der Interpretation der Angaben und Tatsachen, welche an Ort und Stelle festgestellt wurden, die analytische

Methode angewendet. Als Hauptquelle für die Angaben dienten die Zählung von privaten landwirtschaftlichen Betrieben im Jahre 1960. und die Volkszählung im Jahre 1961. Nebst diesen offiziellen Angaben wurden auch andere Unterlagen gesammelt, mit welchen einzelne Anstalten, Regierungsorgane und Organisationen verfügen.

Bevor die Entscheidung über die Methodenauswahl in dieser Untersuchung gebracht wurde, wurde das Untersuchungsgebiet determiniert. Zwischen mehreren Kategorien nach welchen man Vorstadtsgebiete determinieren kann, wurden nur zwei gewählt: die engere ökonomische Verbindung der einzelnen Zentrums mit Tuzla, als dem Hauptzentrum des zu ihm gravitierenden Gebietes und das Kriterium der täglich migrierenden Bauern-Arbeiter in diese Zentrums. Nach diesen Kriterien wurde die Territorie von 8 Gemeinden als Vorstadtsgebiet Tuzla's determiniert. Dieses Gebiet umfasst eine gesamte Bodenfläche von 107 000 ha, cca 67 000 Hauswirtschaften mit 301 000 Einwohner, davon 121 000 (40 %) Bauerneinwohner.

Zwischen den einzelnen Gemeinden dieses vorstädtischen Gebietes besteht in der ökonomischen Entwicklung eine grosse Disproportion.

Ökonomisch höchstentwickelt ist die Gemeinde Tuzla, danach Lukavac und Banovići, am schwächsten entwickelt sind die Gemeindegebiete Srebrenik und Kalesija. Die ökonomische Entwicklung ist direkt proportionell mit der Entwicklung der Industrie. Im Gegensatz dazu ist der niedrigste Anteil der Landwirtschaft im Nationaleinkommen in den höchstentwickelten Gemeinden Banovići und Tuzla, zwischen 24—37 %.

Mit den Resultaten dieser Studie wurden, nebst anderen sporadischen, folgende gemeinsame und grundsätzliche Erscheinungen in den gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen auf dem Dorfe und in der Landwirtschaft dieses Gebietes festgestellt.

1) Die Veränderungen äusserten sich nicht nur im durchschnittlichen Nationaleinkommen pro 1 Einwohner, sondern auch allgemein in der sozialen und professionellen Struktur der Bevölkerung, der Schreibkundigkeit, in der Anzahl der erwerbs- und nichterwerbstätigen Bevölkerung, in der Deagrarisierung und der Depopulation des Dorfes und ist stärker ausgedrückt in den passiven als in den aktiven Gemeinden, als Folge ihrer Uebersiedlung in die Industriezentren, hauptsächlich in das Hauptzentrum — Tuzla.

2) In den Arten der individuellen landwirtschaftlichen Betriebe und in der Struktur derselben sind charakteristisch die Verschiebungen in Richtung der Erhöhung der Anzahl der »gemischten«, der nichtlandwirtschaftlichen« und der »elterlichen (d. h. Betrieben ohne aktive Arbeitskraft)« auf Rechnung der »reinen« individuellen landwirtschaftlichen Betriebe, sowie auch die stete Zerkleinerung aller Betriebe in der Kategorie bis zu 3 ha Bodenfläche. Aus dieser Kategorie entfällt die grösste Zahl der erwerbstätigen Mitglieder auf nichtlandwirtschaftliche Beschäftigungen, nachdem diese Kategorie der Betriebe am meisten sufizitär in der Arbeitskraft ist. Bei diesen Betrieben überwiegt der Verkauf des Bodens in Hinsicht auf den Ankauf.

3) Im Gegensatz zu der Depopulation der entfernteren Dörfer erscheint die Urbanisation jener Dörfer, welche sich in unmittelbarer

Umgebung der Industriesiedlungen dieses Gebietes befinden. In diese Zentrums siedeln meistens bäuerliche Hauswirtschaften, deren Mitglieder hier beschäftigt sind oder wo mehrere Kinder in Tuzla und in den anderen Zentrums die Schule besuchen. Zwischen diesen Hauswirtschaften siedeln in erster Reihe jene, deren Mitglieder keine Möglichkeit für die tägliche Migrierung aus ihren Dörfern bis zum Zentrum, entweder wegen der Beschäftigung oder Schulbesuch, haben.

4) In der Struktur der landwirtschaftlichen Produktion des Vorstadtgebietes von Tuzla äussern sich auch die Veränderungen von den arbeits-intensiven zu den arbeits-extensiven landwirtschaftlichen Zweigen oder landwirtschaftlichen Kulturen.

5) Die grössere Migration der Dorfbewohner in die Zentren dieses Gebietes wurde anfangs durch günstigere Erwerbsbedingungen in den Industrie- als in den Landwirtschafts-beschäftigungen verursacht. Dadurch entstanden in diesen Zentren zahlreiche kommunale, urbanistische und soziale Probleme.

6) Der Bodenhandel und der Umsatz anderer Liegenschaften, sowie auch die Bodenpacht stieg. Grösstenteils verkaufen und geben den Boden in Pacht jene bäuerliche Betriebe, deren Mitglieder in anderen, nichtlandwirtschaftlichen, Tätigkeiten beschäftigt sind. Der Ankauf wird meistens für den Bau von Wohnhäusern in der Nähe des Zentrums von jenen Hauswirtschaften ausgeführt, deren Mitglieder schon in dieses Gebiet übersiedelt sind oder eine solche Uebersiedlung beabsichtigen.

7) Das Bodenverkaufsangebot seitens der privaten landwirtschaftlichen Betriebe schuf die Möglichkeit zur Vergrösserung der schon bestehenden sozialistischen Betriebe, sowie die Formierung von neuen Betrieben auf diesem Gebiet.

LITERATURA

- 1) Republički zavod za statistiku SR BiH, Materijali popisa individualnih poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine.
- 2) Republički zavod za statistiku SR BiH, Materijali popisa stranovništva 1961. godine.
- 3) Republički zavod za statistiku SR BiH, Statistički pregled 1963. 1964. god.
- 4) Sreska privredna komora Tuzla, Organizacija i materijalno-finansijsko poslovanje zemljoradničkih zadruga (prema završnim računima za 1963. godinu).
- 5) Narodni odbor sreza Tuzla, Analiza individualnih poljoprivrednih gazdinstava na području sreza Tuzla u 1963. god.
- 6) Savezni zavod za statistiku, Statistički godišnjak za 1963. god.
- 7) dr Miloš Macura, Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije, Nolit, Beograd, 1958. god.
- 8) dr Nikola Čobejlić, Akumulacija, tehnika i zaposlenost, Ekonomist br. 3—4/1963. god., Beograd.
- 9) Agrarni institut Zagreb, Mogućnosti povećanja zemljišnih površina u društvenom vlasništvu i posjedu kao posljedica utjecaja općeg privrednog i društvenog razvoja na promjene agrarne strukture (studijski projekt), Zagreb, 1963. god.
- 10) dr Dolfe Vagelnik: Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ, Ekonomska biblioteka, Beograd, 1961. god.
- 11) dr Branko Kubović: Regionalni aspekt privrednog razvitka Jugoslavije, Ekonomski pregled, Zagreb, 1961. god.
- 12) dr Dimitrije Mišić: Investicije i privredni razvoj. Naučna knjiga, Beograd, 1960. god.
- 13) Bureau international du travail: Pourquoi les travailleurs abandonnent la terre, etude comparative, Geneve, 1960.
- 14) Zajednica naučno-istraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede; Mogućnosti proširenja površina u društveno organizovanoj proizvodnji SFRJ 1964—1970, Beograd, 1963. god.
- 15) Sreska privredna komora Tuzla, Snabdijevanje potrošačkih centara u 1963. g. i ugovaranje proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u 1964. god.
- 16) Sreski zavod za statistiku Tuzla, Informacija o poljoprivrednoj proizvodnji u 1963. god.
- 17) Statistički pregled za opštine za 1963, 1964. god., izd. Republičkog zavoda za statistiku SR BiH, Sarajevo.
- 18) Richard D. Duwick, Part-time farming in Southern Michigan, Michigan State University, 1964.
- 19) Ljubo Božić, Agrarna politika, str. 1—525, izd. Veselin Masleša, Sarajevo

STAMPA:
SAVREMENA ADMINISTRACIJA
POGON BRANKO ĐONOVIC
BEOGRAD, Gundulićev venac 25